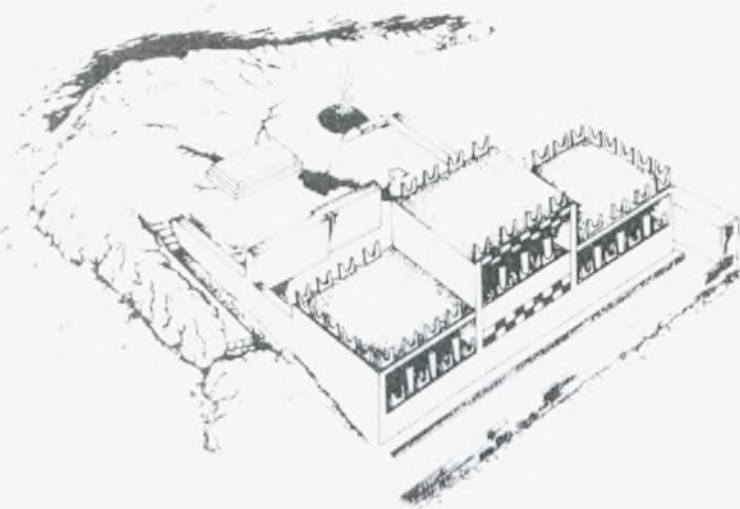

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ- ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ- ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

- ΜΙΝΩΙΚΑ ΙΕΡΑ ΚΟΡΥΦΗΣ:
ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΛΑΤΡΕΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ-

ΕΠΟΠΤΡΙΕΣ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΕΣ:

Κα. ΑΝΤΙΚΛΕΙΑ ΜΟΥΝΔΡΕΑ-ΑΓΡΑΦΙΩΤΗ
Κα. ΕΥΓΕΝΙΑ ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ

ΒΑΣΙΚΗ ΕΓΧΡΗΣΗ

ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΕΥΘΥΜΙΑ

ΒΟΛΟΣ, Σεπτέμβριος 2004

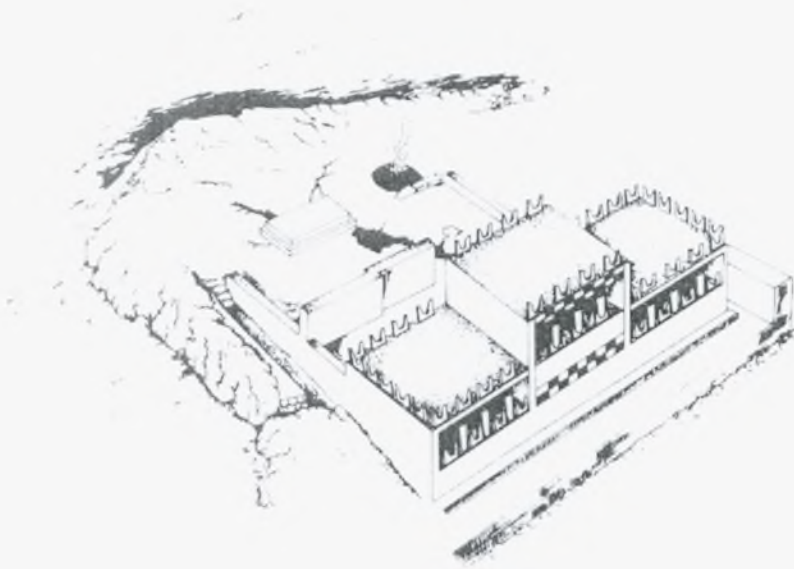
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ & ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»

Αριθ. Εισ.: 4270/1
Ημερ. Εισ.: 30-12-2004
Δωρεά: Συγγραφέα
Ταξιθετικός Κωδικός: ΠΤ – ΙΑΚΑ
2004
ANT

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ- ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ- ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

- ΜΙΝΩΙΚΑ ΙΕΡΑ ΚΟΡΥΦΗΣ:
ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΛΑΤΡΕΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ-

ΕΠΟΠΤΡΙΕΣ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΕΣ:

Κα. ΑΝΤΙΚΛΕΙΑ ΜΟΥΝΔΡΕΑ-ΑΓΡΑΦΙΩΤΗ
Κα. ΕΥΓΕΝΙΑ ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ

ΒΑΣΙΚΗ ΕΠΟΠΤΗΣ

ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΕΥΘΥΜΙΑ

ΒΟΛΟΣ, Σεπτέμβριος 2004

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ.....	2
ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	3
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	4
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: Η προέλευση των ιερών κορυφής.....	8
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: Τοπογραφία και αρχιτεκτονική.....	11
1. Ταξινόμηση	11
2. Βλάστηση και υψόμετρο	13
3. Τοπογραφία των ιερών κορυφής με βάση την εικονογραφία	14
4. Χωροθέτηση και τοπογραφία	15
5. Τάσεις της σύγχρονης έρευνας.....	20
6. Αρχιτεκτονική των ιερών κορυφής.....	22
7. Αρχιτεκτονική και εικονογραφία	26
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: Λατρεία και ιερά κορυφής.....	29
1. Μινωική θρησκεία και ιερά κορυφής.....	29
2. Η λατρεία στα ιερά κορυφής.....	34
3. Ιερά κορυφής και ιερά σπήλαια.....	37
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ: Λατρεία και πολιτική.....	40
1. Ιερά κορυφής και ανάκτορα.....	40
2. Ιερά κορυφής εκτός Κρήτης.....	45
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	49
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ.....	55
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	56
ΕΙΚΟΝΕΣ.....	59- 111

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Θα ήθελα πολύ να ευχαριστήσω για την πολύτιμη βοήθεια τους τόσο στα πλαίσια της εκπόνησης της εργασίας, όσο και στα πλαίσια των προπτυχιακών μου σπουδών, τις καθηγήτριές μου κα Α. Μουνδρέα-Αγραφιώτη και κα Ε. Γιαννούλη για όλες τις χρήσιμες συμβουλές που μου παρείχαν. Ελπίζω να ανταπεξέλθω στις προσδοκίες τους μελλοντικά ως προϊστορικός αρχαιολόγος. Δεν θα μπορούσα να παραλείψω και ένα μεγάλο ευχαριστώ στους γονείς μου για την ηθική και οικονομική υποστήριξη που μου παρείχαν καθ' όλη τη διάρκεια των σπουδών μου αν και ήταν μακριά. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω και όλους τους καθηγητές μου στο πανεπιστήμιο αυτά τα τέσσερα χρόνια για την ευκαιρία που μου προσέφεραν στη γνώση και τους συμφοιτητές μου για τις πρώτες αρχαιολογικές αναζητήσεις που μοιραστήκαμε.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα εργασία αποτελεί την πτυχιακή εργασία στα πλαίσια των προπτυχιακών μου σπουδών στο τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας. Το θέμα της είναι «Μινωικά Ιερά Κορυφής: Στοιχεία λατρείας και πολιτικής γεωγραφίας» και αποτελεί μια μικρή πραγματεία στα πλαίσια της Προϊστορικής Αρχαιολογίας της Κρήτης.

Στόχος της μελέτης αυτής είναι μια συνοπτική παρουσίαση των αρχαιολογικών δεδομένων που προέρχονται από τα μινωικά ιερά κορυφής και η εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με το ύφος της λατρείας σε αυτά και τις πολιτικές προεκτάσεις που μπορεί να κρύβει η εμφάνισή τους. Το υλικό που χρησιμοποιήθηκε αποτελεί ότι πιο πρόσφατο έχει γραφτεί σε επιστημονικά περιοδικά και βιβλία για το ζήτημα των ιερών κορυφής. Η παρουσίαση των δεδομένων χωρίζεται σε τέσσερα κεφάλαια και αυτά με τη σειρά του σε επιμέρους ενότητες. Εξετάζεται η προέλευση των ιερών κορυφής, η αρχιτεκτονική και τοπογραφία τους, η λατρεία και ο συσχετισμός της λατρευτικής πρακτικής σε αυτά με πολιτικές εξελίξεις στο νησί κατά την χρονική περίοδο της εμφάνισής τους.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τα μινωικά ιερά κορυφής αποτελούν μια από τις πιο ενδιαφέρουσες πτυχές του μινωικού πολιτισμού. Εκτός από την ιδιότυπη τοποθέτησή τους σε υψώματα (βουνά και λόφοι) σημαντική είναι η αρχιτεκτονική, η τοπογραφία, η σχέση με το κοινωνικό πλαίσιο της εποχής και η ίδια η μορφή τους ως πρότυπο εγκατάστασης. Όλα αυτά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά καθιστούν τα ιερά κορυφής μοναδικό τύπο ιερού χώρου σε όλη τη Μεσόγειο. Το φαινόμενο των ιερών κορυφής θα εξεταστεί εστιάζοντας στο ζήτημα της λατρείας και των στοιχείων πολιτικής γεωγραφίας που παρουσιάζουν σε συνάρτηση με τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς που χαρακτηρίζουν την περίοδο εμφάνισής τους.

Τα τελευταία εκατό χρόνια έχει ξεκινήσει μια συστηματική προσέγγιση του ζητήματος, αλλά τα αρχαιολογικά δεδομένα εξακολουθούν να είναι αποσπασματικά. Αυτό οφείλεται κυρίως στον περιορισμένο αριθμό ανασκαφών σε θέσεις που θα μπορούσαν να ταυτιστούν ή έχουν ταυτιστεί ήδη με ιερά κορυφής.

Ο όρος «ιερό κορυφής» επινοήθηκε στα 1903 από τον Myres¹, ο οποίος ανασκάπτοντας το ύψωμα του όρους Πετσοφάς, κοντά στη μινωική πόλη του Παλαικάστρου, αποκάλυψε ένα τέτοιου είδους ιερό. Βρισκόταν σε περιοχή με αειθαλή βλάστηση, οι τύποι των αναθημάτων ανήκαν σε μια ιδιαίτερη κατηγορία και παρουσιάζει τα τοπογραφικά χαρακτηριστικά των ιερών κορυφής, όπως άμεση ορατότητα προς τη γύρω περιοχή και προς τα κοντινά του ιερά. Στο ύψωμα του όρους εντοπίστηκε μικρή λίθινη κατασκευή και ανάμεσα στα ευρήματα, εκτός από τα όστρακα, εντύπωση προκαλεί το πλήθος πήλινων ειδωλίων. Τα πήλινα ειδώλια είχαν είτε τη μορφή ζώων, είτε τη μορφή ανθρώπων (ανδρών ή γυναικών), είτε μελών του ανθρώπινου σώματος (π.χ. χέρια, πόδια). Ο ανασκαφέας θεώρησε ότι τα αντικείμενα αυτά είχαν αναθηματικό χαρακτήρα και ότι ο χώρος που ανέσκαψε ήταν ιερό και μάλιστα «ιερό κορυφής». Ύστερα από τον Myres, ο Evans² αναγνώρισε ένα άλλο ιερό κορυφής στο όρος Γιούχτας, κοντά στην Κνωσό. Και αυτό βρισκόταν σε ανάλογο ύψωμα και τα ειδώλια, ανθρωπόμορφα ή ζωόμορφα, που εντοπίστηκαν ακολουθούσαν την ίδια τυπολογία με αυτά του Πετσοφά.

Ένα ιερό κορυφής είναι μια θέση θρησκευτικού χαρακτήρα κοντά ή στην κορυφή ενός βουνού ή λόφου. Ο όρος «κορυφή» δε χρησιμοποιείται κυριολεκτικά,

¹Myres 1903, 380

²Evans 1935

καθώς έχουμε εγκαταστάσεις ιερών σε διαφορετικά υψόμετρα στο γεωλογικό ανάγλυφο. Είναι μια έκφραση της μινωικής θρησκείας που χρονολογικά εμφανίζεται κατά την Προανακτορική εποχή (ΠΜΙ-ΜΜΙΑ), παρουσιάζει άνθιση κατά την Παλαιοανακτορική εποχή (ΜΜΙΒ-ΜΜΙΙΑ) -στις τελικές φάσεις της οποίας και φθίνει- και κατά τη Νεοανακτορική (ΜΜΙΙΒ-ΥΜΙΙ) ελάχιστα ιερά κορυφής βρίσκονται ακόμα σε χρήση³.

Χρονολογικός Πίνακας

Νεολιθική Εποχή

Ακεραμική και Αρχαιότερη Νεολιθική: 7000-4750 π.Χ.

Μέση Νεολιθική: 4750-4500 π.Χ.

Νεώτερη Νεολιθική: 4500-3750 π.Χ.

Τελική Νεολιθική: 3750-3650/3500 π.Χ.

Πρωτομινωική Περίοδος

Πρωτομινωική Ι: 3650/3500-3000/2900 π.Χ.

Πρωτομινωική ΙΙ: 2900-2300/2150 π.Χ.

Πρωτομινωική ΙΙΙ: 2300/2150-2160/2025 π.Χ.

Μεσομινωική Περίοδος

Μεσομινωική ΙΑ: 2160/1979- 1900 π.Χ.

Μεσομινωική ΙΒ: 1800 π.Χ.

Μεσομινωική ΙΙ και Μεσομινωική ΙΙΑ: 1800 –1700/1650 π.Χ.

Μεσομινωική ΙΙΙ: 1700/1650-1600π.Χ.

Υστερομινωική Περίοδος

Υστερομινωική ΙΑ: 1600-1480 π.Χ.

Υστερομινωική ΙΒ: 1480-1425 π.Χ.

Υστερομινωική ΙΙ: 1425-1390 π.Χ.

Υστερομινωική ΙΙΑ1: 1390-1370/1360 π.Χ.

Υστερομινωική ΙΙΑ2: 1370/1360-1340/1330 π.Χ.

Υστερομινωική ΙΙΒ: 1340/1330-1190 π.Χ.

Υστερομινωική ΙΙΓ: 1190-1070 π.Χ.

Υπομινωική: 1070-970 π.Χ.

Προανακτορική εποχή: ΠΜΙ-ΠΜΙΙ-ΠΜΙΙΙ-ΜΜΙΑ

Παλαιοανακτορική εποχή: ΜΜΙΒ-ΜΜΙΙ-ΜΜΙΙΑ

Νεοανακτορική εποχή: ΜΜΙΙΒ-ΥΜΙΒ-ΥΜΙΙ

Μετανακτορική εποχή: ΥΜΙΙΙ⁴

³ Nowicki 2000, 31

⁴ Ο παραπάνω χρονολογικός πίνακας ακολουθεί εκείνον που προτάθηκε από τους Myers και Cadogan (1992, 32-34) .Πρέπει να σημειωθεί , ότι τουλάχιστον όσον αφορά στις χρονολογήσεις της Νεολιθικής εποχής και της Πρωτομινωικής περιόδου υπάρχουν

Ορισμένοι μελετητές (π.χ. ο Cherry) πιστεύουν ότι τα ιερά κορυφής έπονται της ίδρυσης των ανακτόρων, χρησιμοποιούνται από αυτά για λόγους κοινωνικού ελέγχου μέσω της θρησκείας. Συνεπώς, η χρονολογική τοποθέτηση των ιερών κορυφής στην Προανακτορική ή στην Παλαιοανακτορική εποχή είναι σημαντικότερη για την έρευνα. Η χρονολόγηση προκύπτει από την κεραμική και διαρκώς υπάρχουν διαφοροποιήσεις ως προς τα δεδομένα για τη διάρκεια χρήσης αυτών των ιερών χώρων.

Εκτός από την ιδιομορφία τους ως χώροι λατρευτικών δραστηριοτήτων, πολλοί μελετητές προσπάθησαν να ανιχνεύσουν και τις πολιτικές προεκτάσεις της εμφάνισης και εξέλιξής τους. Χαρακτηριστική είναι η άποψη ότι σχετίζονται με την ίδρυση των ανακτόρων,⁵ καθώς στη μινωική θρησκεία το κοσμικό και το ιερό φαίνεται να συγχέονται πολλές φορές. Το θέμα των πολιτικών προεκτάσεων του φαινομένου των ιερών κορυφής θα εξεταστεί σε επόμενο κεφάλαιο.

Την ίδια περίοδο στην οποία ανήκουν τα ιερά κορυφής στην Κρήτη, στην Ανατολή η λατρεία τελείται σε μερικές περιπτώσεις σε υψώματα αλλά υπάρχουν ουσιαστικές διαφορές ως προς την τοπογραφία που εμφανίζουν τα ιερά της Κρήτης, ενώ η λατρεία σε αυτά έχει διαφορετικό χαρακτήρα. Για παράδειγμα, στην Ανατολή γνωρίζουμε ότι οι θυσίες στα υψώματα γίνονταν προς τιμήν του θεού Βάαλ⁶, ενώ στα μινωικά ιερά κορυφής η ταυτότητα της θεότητας δεν είναι αναγνώσιμη και ίσως πρόκειται για παραπάνω από μια. Ωστόσο, κάποιοι μελετητές, όπως ο Watrous⁷, προσπαθούν να εντοπίσουν παράλληλα στην Ανατολή, αφού είμαστε βέβαιοι ότι οι μινωίτες διατηρούσαν εμπορικές σχέσεις. Θα έλεγε κανείς ότι ίσως δέχθηκαν επιρροές, τις οποίες όμως είναι δύσκολο να ανιχνεύσουμε στη θρησκεία δεδομένης

διαφοροποιήσεις ανάμεσα στους ερευνητές. Ορισμένοι προτείνουν υψηλότερες και άλλοι χαμηλότερες χρονολογήσεις. Οι ραδιοχρονολογήσεις για τη νεολιθική Κνωσό (C 14) κυμαίνονται από τα μέσα περίπου της 7^{ης} χιλιετίας για το στρώμα X έως το τέλος της 4^{ης} χιλιετίας για το στρώμα I. Η ραδιοχρονολόγηση του στρώματος I έχει πλέον αναθεωρηθεί και έτσι η μετάβαση από τη Νεολιθική εποχή στην Πρωτομινωική περίοδο τοποθετείται για την Κνωσό στα μέσα της 4^{ης} χιλιετίας π.Χ. Οι Warren και Hankey (1989) προσδιορίζουν την Τελική Νεολιθική περίοο 3650/3500 π.Χ. και έτσι ανεβάζουν την αρχή της Πρωτομινωικής περιόδου στα 3500π.Χ. Για τη Μεσομινωική και Υστερομινωική περίοδο υπάρχει σχετική μόνο ομοφωνία. Σημαντικό σημείο αναφοράς παραμένει ο τελικός χρονολογικός προσδιορισμός της καταστροφής του Ακρωτηρίου της Θήρας με τις συνέπειές του στα κέντρα της μινωικής Κρήτης. Επιπλέον, ιδιαίτερη σημασία για την έρευνα έχουν και οι χρονολογικοί συσχετισμοί μεταξύ Κρήτης και Αιγύπτου. Τα περισσότερα νεοανακτορικά κέντρα καταστρέφονται στο τέλος της ΥΜΙΒ, ενώ η Κνωσός ανοικοδομείται και επανακατοικείται κατά την ΥΜΙΙ. Στο διαχωρισμό των περιόδων σε προανακτορική, παλαιοανακτορική, νεοανακτορική και μετανακτορική προτιμήθηκε ο διαχωρισμός που προτάθηκε από το Ν. Πλάτωνα (1966).

⁵ Peatfield 1987, 89

⁶ Burkert 1993, 79

⁷ Watrous 1987, 65-70

της απουσίας γραπτών κειμένων. Επιπλέον, κάποιες απεικονίσεις θεοτήτων που ομοιάζουν με αυτές από την Ανατολή είναι χρονολογικά μεταγενέστερες των ιερών κορυφής και προέρχονται από άλλους ιερούς χώρους.

Μέχρι σήμερα έχουν εντοπιστεί πολύ περισσότερα ιερά κορυφής σε όλη την Κρήτη συγκριτικά με τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, όταν άρχισε η έρευνά τους. Τα σπουδαιότερα, βάσει των μέχρι στιγμής ευρημάτων είναι εκείνα του Γιούχτα στην Κνωσό και του Πετσοφά στο Παλαίκαστρο. Ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα στην έρευνα είναι η ταύτιση ενός ιερού κορυφής. Οποιοδήποτε ύψωμα με ή χωρίς πήλινα ειδώλια θα μπορούσε να αποτελεί εν δυνάμει ιερό κορυφής. Αυτό συνιστά μείζον πρόβλημα στην έρευνα και ο μοναδικός τρόπος να αντιμετωπιστεί είναι η συστηματική μελέτη με άξονες αφενός τοπογραφικά κριτήρια και αφετέρου προσεκτική συνεξέταση των ευρημάτων⁸. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ελλιπούς και λανθασμένης έρευνας αποτελεί η ταύτιση ιερού κορυφής στην Κουμάσα⁹. Στην περίπτωση αυτής της θέσης έχουν διατυπωθεί απόψεις για την ύπαρξη ιερού, χωρίς να είναι σαφές σε ποια κατηγορία ιερού χώρου της μινωικής εποχής ανήκει. Για παράδειγμα, ο Ξανθουδίδης ταύτισε τα αρχαιολογικά κατάλοιπα με «ιερό του συνοικισμού», ο Dawkins με δεξαμενή καθαρμών και ο Pendlebury με ιερό κορυφής¹⁰.

Στα κεφάλαια που ακολουθούν θα επιχειρηθεί μια συνολική παρουσίαση του θέματος σχετικά με την τοπογραφία, την αρχιτεκτονική, τη λατρεία και γενικά με τα νέα δεδομένα και τις νέες τάσεις στην έρευνα των ιερών κορυφής. Ωστόσο, κάποια σημαντικά σημεία, όπως τελετουργικές πράξεις ή η σημασία των αναθημάτων, δεν θίγονται ικανοποιητικά στα πλαίσια αυτής της εργασίας. Έμφαση θα δοθεί στο θέμα της σχέσης των ιερών αυτού του τύπου με τα ανάκτορα, σε ποιο βαθμό το ιερατείο της εποχής επηρέασε τις πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις και αν η ίδρυση ιερών κορυφής συνδέεται με την πολιτική επικυριαρχία των μινωιτών στο Αιγαίο (εικόνα 1).

⁸ Peatfield 1990, 119

⁹ Georgoulaki 1990, 5- 22

¹⁰ Georgoulaki 1990, 7- 9

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: Η ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΤΩΝ ΙΕΡΩΝ ΚΟΡΥΦΗΣ

Το φαινόμενο της εμφάνισης των ιερών κορυφής κατά την Προανακτορική εποχή παρουσιάζει αφενός πρωτοτυπία ως προς την έκφραση της λατρείας την Εποχή του Χαλκού στο Αιγαίο και αφετέρου πρόβλημα ως προς την ερμηνεία του. Από τα σημαντικότερα προβλήματα είναι η κατανόηση της εμφάνισής τους.

Προκειμένου να προβούμε σε μια ουσιαστική προσέγγιση αυτού του προβλήματος πρέπει να θέσουμε μια σειρά από ερωτήματα. Ήταν τα μινωικά ιερά κορυφής οι πρώτοι ιεροί χώροι εκτός των ορίων του οικισμού στην Κρήτη; Ιδρύθηκαν εξ αρχής για λόγους πολιτικού ελέγχου ή για να εκφράσουν το λαϊκό θρησκευτικό αίσθημα; Αποτελούσε η λατρεία στα βουνά μια ενδιάμεση φάση έκφρασης λατρείας στα πλαίσια της μινωικής θρησκείας, η οποία, όταν τα ιερά κορυφής άρχισαν να παρακμάζουν, συναντάται εντός του οικισμού και των ανακτορικών συγκροτημάτων; Θα μπορούσε η ίδρυσή τους και η λατρεία σε αυτά να αποτελεί μίμηση προτύπων από την Ανατολή;

Χώροι στους οποίους μπορεί να ανιχνευθεί λατρευτική δραστηριότητα και προηγούνται της εμφάνισης των ιερών κορυφής διαπιστώνονται στην Κρήτη, σύμφωνα με μια εκδοχή, ήδη από την Τελική Νεολιθική. Για να επιβεβαιωθεί μια τέτοια εκδοχή, θα πρέπει να επισημανθεί μια αδιάκοπη παράδοση στις λατρευτικές πρακτικές, αν όχι στις θέσεις, σε ορεινές περιοχές από την Τελική Νεολιθική μέχρι και την ΠΜΙΙ-ΙΙΙ¹¹.

Μια εγκατάσταση με αρχαιολογικά δεδομένα που θα μπορούσαν να επιβεβαιώσουν την παραπάνω εκδοχή είναι το Λαμνόνι στην ανατολική Κρήτη¹² (εικόνα 2). Συγκεκριμένα, πρόκειται για τη θέση 23 στο Λαμνόνι που περιλαμβάνει μια επίπεδη κορυφή ενός απόκρημνου λόφου 50μ. πιο ψηλά από το χαμηλότερο σημείο της κοιλάδας και είναι πολύ εκτεθειμένη στα καιρικά φαινόμενα, ιδιαίτερα στον άνεμο.

Τα αρχαιολογικά κατάλοιπα που επισημάνθηκαν ύστερα από την επιφανειακή και ανασκαφική έρευνα περιλαμβάνουν θραύσματα αγγείων, τα οποία εντοπίστηκαν κυρίως στον εξωτερικό χώρο μιας κατασκευής άγνωστης χρήσης και στις πλαγιές νότια και δυτικά. Λαμβάνοντας υπόψη τη θέση, την τυπολογία και την κατανομή της

¹¹ Nowicki 2000, 32

¹² Branigan 1998, 58 κ.ε.

κεραμικής, η θέση δε χρησιμοποιούνταν για μόνιμη εγκατάσταση. Το γεγονός ότι βρέθηκε κεραμική στις πλαγιές του λόφου οδήγησε τον Branigan στο συμπέρασμα ότι λάμβαναν χώρα περιστασιακές δραστηριότητες ίσως λατρευτικού χαρακτήρα. Από την κεραμική προκύπτει χρονολόγηση της θέσης στην τελευταία φάση της Τελικής Νεολιθικής και σύμφωνα με τον Branigan πρόκειται για ένα μικρό λόφο στον οποίο τελούνταν λατρευτικές πράξεις και κατά τους προανακτορικούς χρόνους. Έτσι, θα έλεγε κανείς ότι έχουμε μια προδρομική μορφή της μεταγενέστερα οργανωμένης λατρείας στις κορυφές λόφων και μάλιστα χρονολογημένο στην Τελική Νεολιθική. Με την άποψη αυτή όμως διαφωνεί ο Nowicki¹³, καθώς θεωρεί πως η θέση παρουσιάζει τα τυπικά χαρακτηριστικά των εγκαταστάσεων (οικισμών) της Τελικής Νεολιθικής και δεν υπάρχει άλλη σύγχρονη εγκατάσταση, όπου ταυτίζονται τελετουργικές πρακτικές. Δε θα μπορούσε, δηλαδή, η θέση στο Λαμόνι να αποτελεί μια τόσο πρώιμη αρχή της λατρείας στα βουνά, που συνέχεια της είναι η οργανωμένη λατρεία στα ιερά κορυφής.

Τα ιερά κορυφής στην Κρήτη έχουν θεωρηθεί από πολλούς μελετητές ως φαινόμενο σχετικό με την ίδρυση των πρώτων ανακτόρων¹⁴. Η εμφάνιση οργανωμένης λατρείας σε υψώματα τοποθετείται χρονολογικά στους προανακτορικούς χρόνους στις φάσεις ΠΜΙΙΙ-ΜΜΙ και μόνο το ιερό κορυφής του Γιούχτα, κοντά στην Κνωσό, φαίνεται να ήταν σε χρήση ήδη από την ΠΜΙΙ. Αυτό προκύπτει από τη χρονολόγηση κυρίως κεραμικής, η οποία εντοπίζεται στη φάση πριν την εμφάνιση αρχιτεκτονικών κατασκευών. Θα έλεγε κανείς ότι η ιδέα του ιερού χώρου πάνω σε ύψωμα γεννήθηκε στην πιο μεγάλη και παλαιότερη εγκατάσταση στην Κρήτη, την Κνωσό¹⁵.

Πρόσφατες ανασκαφές στο όρος Γιούχτα και στους Ατσιπάδες έδειξαν ότι η πρωιμότερη αρχαιολογική μαρτυρία για πιο οργανωμένη λατρεία με ανοικοδόμηση αρχιτεκτονικών κατασκευών σε ιερά κορυφής τοποθετείται στη ΜΜ ΙΑ¹⁶. Τα δεδομένα που προκύπτουν και από ανασκαφές σε σπήλαια, όπως στο Ψυχρό, στις Καμάρες και στην Ίδη, δίνουν μια σχεδόν σύγχρονη χρονολόγηση με αυτή των ιερών κορυφής ως προς την αρχή της λατρείας σε αυτά (εικόνα 3-4). Την ίδια χρονική στιγμή που εμφανίζεται η λατρεία στα ιερά κορυφής έχουμε χρήση των σπηλαίων για λατρευτικούς σκοπούς. Τόσο η λατρεία στα ιερά κορυφής, όσο και η λατρεία στα

¹³ Nowicki 2000, 34

¹⁴ Peatfield 1990, 124-125

¹⁵ Nowicki 2000, 31

¹⁶ Watrous 1996, 73

ιερά σπήλαια παρουσιάζουν συγχρονία κατά τη ΜΜ περίοδο. Η συσχέτιση της λατρείας στα ιερά κορυφής και στα ιερά σπήλαια θα εξεταστεί σε επόμενο κεφάλαιο.

Μια σφραγίδα που προέρχεται από την Κνωσό απεικονίζει μια γυναικεία θεϊκή μορφή μεταξύ δύο λιονταριών στην κορυφή ενός βουνού (εικόνα 5). Με το ένα της χέρι τείνει ένα ραβδί ή σκήπτρο προς μια ανδρική μορφή που είναι στραμμένη προς αυτή και στην άλλη πλευρά του βουνού διακρίνεται ένα λατρευτικό κτίσμα με επίστεψη κεράτων καθοσίωσης. Ένας τρόπος ερμηνείας της σκηνης θα ήταν ότι η θεά του όρους εγχειρίζεται σε μια αρχηγική μορφή το σύμβολο της δύναμής του. Ωστόσο, δεν θα μπορούσε κανείς να πει πως μια τέτοια παράσταση λύνει το πρόβλημα του είδους της λατρείας στα ιερά κορυφής. Στην περίπτωση αυτή το ζήτημα που πρέπει να τεθεί προς συζήτηση είναι άλλο. Η παράσταση χρονολογικά ανήκει σε μια όψιμη περίοδο (ΥΜΙΙ), κατά την οποία τα ιερά κορυφής βρίσκονται ήδη σε παρακμή. Το εικονογραφικό θέμα της σφραγίδας ανήκει σε εικονογραφική παράδοση που προέρχεται από την Ανατολή¹⁷, όπου η σουμερική «Κυρία του Όρους», η Νινουρσάνγκ, ήταν γνωστή πολύ νωρίτερα.

Το γεγονός αυτό θα μπορούσε να συνδέει τα ιερά κορυφής των όψιμων περιόδων με την Ανατολή. Στην περιοχή της Χαναάν γίνονταν σε υψώματα θυσίες με φωτιές προς τιμή του θεού Βάαλ¹⁸. Η εικόνα που έχουμε όμως μέχρι στιγμής για τις συροπαλαιστινιακές λατρείες κατά τη 2^η χιλιετία είναι αρκετά ασαφής και οποιαδήποτε προσπάθεια ανίχνευσης ανατολικών προτύπων στα ιερά κορυφής θα ήταν εξαιρετικά επισφαλής.

¹⁷ Burkert 1993, 78

¹⁸ Burkert 1993, 79

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Σημαντικό στοιχείο για την ταύτιση και τη μελέτη των μινωικών ιερών κορυφής είναι η τοπογραφία τους. Τα ιερά κορυφής εντοπίζονται σε ορεινά υψώματα με μια τουλάχιστον προσβάσιμη πλαγιά και δε βρίσκονται κατ' ανάγκη στην υψηλότερη κορυφή του βουνού. Στα ιερά άναβαν μεγάλες φωτιές για θυσίες, πράγμα που μας είναι γνωστό από τις παχιές στρώσεις στάχτης που εντοπίστηκαν σε αυτά. Λαμβάνοντας υπόψη το πλήθος των ιερών κορυφής, την κατανομή τους στο νησί, την εγγύτητα και τη σχέση τους με τους γειτονικούς οικισμούς καθώς και τη φανερή αλλαγή σε αυτά τα πρότυπα εγκατάστασης μετά την ΥΜΙ, μπορούμε να οδηγηθούμε σε συμπεράσματα που θα αντικατοπτρίζουν τη φύση και την εξέλιξή τους.

Εκτός από την τοπογραφία τους, άξια μνείας είναι και η αρχιτεκτονική, όπου παρατηρούνται αρκετές διαφοροποιήσεις τόσο από ιερό σε ιερό όσο και χρονολογικά ή κατά περιοχές. Σε καμία περίπτωση δεν θα πρέπει αυτοί οι δυο τομείς να εξεταστούν χωριστά σε διαφορετικά κεφάλαια καθώς ο συνδυασμός των πληροφοριών που παρέχουν οδηγεί σε πιο ουσιαστικά συμπεράσματα.

Στα πλαίσια της μελέτης σχετικά με την τοπογραφία και την αρχιτεκτονική δεν αναφέρονται όλα τα ιερά κορυφής που υπάρχουν στην Κρήτη. Έχουν επιλεγεί κάποια από αυτά με κριτήρια την καλύτερη διατήρηση αρχιτεκτονικών καταλοίπων, την πιο επαρκή δημοσίευσή τους και τη σωστή ταύτισή τους ως ιερά κορυφής.

1. Ταξινόμηση

Θα ήταν ίσως πολύ νωρίς, με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα που έχουμε έως τώρα, να μιλάμε για τυπολογία των ιερών κορυφής. Ωστόσο, πρόσφατες ανασκαφές και επιφανειακές έρευνες στην Κρήτη έχουν φέρει στο πεδίο της έρευνας νέα δεδομένα.

Ο Peatfield¹⁹ στα άρθρα του για τα ιερά κορυφής έχει αναγνωρίσει ένα μόνο τύπο λατρείας στις κορυφές βουνών. Ο τύπος λατρείας που αναφέρει, περιλαμβάνει τα χαρακτηριστικά ενός ιερού κορυφής: τη θέση του σε ύψωμα απ' όπου εποπτεύεται

¹⁹ Peatfield 1990, 117- 123

ολόκληρη η περιοχή που βρίσκεται στους πρόποδες του, καθώς και τα ιδιαίτερα ευρήματα που αφορούν σε αναθηματικά ειδώλια ανθρώπων και ζώων ή και σε μεμονωμένα ανθρώπινα μέλη. Η πρόσφατη ανασκαφή του Peatfield²⁰ στο ιερό κορυφής στους Ατσιπάδες του Ρεθύμνου (εικόνα 4), έδειξε ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά αυτού του ιερού (εκτός από την παρουσία πλήθους φαλλών) ήταν τα θαλάσσια βότσαλα. Ο Nowicki²¹, σε μια δεύτερη επίσκεψή του στα ιερά κορυφής σε όλη την έκταση της Κρήτης, διαπίστωσε ότι παρουσιάζουν σταθερά συγκεντρώσεις θαλάσσιων βοτσάλων.

Ο Watrous, βασιζόμενος σε μια πρόσφατη επιφανειακή έρευνα, υποστηρίζει την ύπαρξη μιας δεύτερης κατηγορίας ιερού κορυφής. Για παράδειγμα, στη Μεσαρά εκτός από το κυρίως ιερό κορυφής στο όρος Κόφινας υπάρχουν ενδείξεις για άλλα ιερά στη γύρω περιοχή (εικόνα 3). Υπάρχουν δηλαδή στοιχεία λατρείας σε ορισμένες χαμηλότερες κορυφές γύρω από τα ταυτισμένα ιερά κορυφής, όπως συγκεντρώσεις θαλάσσιων βοτσάλων και αναθηματικά ειδώλια. Συνεπώς, εκτός από τα κυρίως ιερά κορυφής, μπορεί να υποστηριχθεί η ύπαρξη δευτερεύουσας σημασίας ιερών γύρω και κοντά σε αυτά, στις κορυφές χαμηλότερων λόφων. Τυπολογικά, θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως ένας δεύτερος τύπος ορεινής λατρείας. Ο Watrous προτείνει μάλιστα και όνομα για αυτούς τους ιερούς χώρους που στα αγγλικά είναι “hilltop shrines”, δηλαδή ιερά στις κορυφές λόφων²².

Η σύγχρονη έρευνα έχει ταυτίσει με σχετική βεβαιότητα 25 ιερά κορυφής. Η ταύτιση αυτή έγινε με κριτήρια που οι Peatfield, Rutkowski και Nowicki έχουν προτείνει²³. Τα κριτήρια αυτά είναι: η απόσταση από την κορυφή, η ορατότητα μεταξύ των θέσεων, η εγγύτητα με άλλες σύγχρονες εγκαταστάσεις και οι συγκεντρώσεις ιδιόμορφων ευρημάτων (κεραμική, ειδώλια, βότσαλα από ποτάμι ή θάλασσα). Οι παραπάνω παραδοχές βοηθούν, καθώς σε πολλές περιπτώσεις δεν έχουμε αρχιτεκτονικά κατάλοιπα.

²⁰ Peatfield 1992, 59- 72

²¹ Nowicki 1994, 31- 48

²² Watrous 1995, 394

²³ Peatfield 1987, 90- 92

Peatfield 1990, 117- 119

Rutkowski 1986, 72- 98

Rutkiwski 1988, 74- 77

Nowicki 1994, 33- 35

2. Βλάστηση και υψόμετρο

Η βλάστηση ποικίλει από τη μια κορυφή στην άλλη εξαιτίας της διαφοροποίησης του υψόμετρου, το οποίο κυμαίνεται από τα 215μ. μέχρι τα 1100μ., καθώς επίσης και της ύπαρξης διαφορετικών ζωνών βλάστησης στην Κρήτη. Ο Rutkowski²⁴ προτείνει ένα διαχωρισμό σε Περιοχή I (Region I) και Περιοχή II (Region II) προκειμένου να αποσαφηνισθεί καλύτερα η σχέση της επιλογής του χώρου για λατρευτικούς σκοπούς και της μορφολογίας του εδάφους.

Η Περιοχή I περιλαμβάνει μια ζώνη αιθαλούς βλάστησης μεσογειακών φυτών, η οποία εκτείνεται μέχρι τα όρια καλλιέργειας των ελαιόδεντρων (δηλ. περίπου στα 600-650μ. υψόμετρο). Αυτή η περιοχή θα μπορούσε να χωριστεί σε μια χαμηλότερη και μια υψηλότερη υπο-περιοχή. Στη χαμηλότερη (από 0 έως 350μ. υψόμετρο), η βλάστηση είναι πλούσια και περιλαμβάνει αμπέλια και άλλα φυτά που μπορούν να καλλιεργηθούν. Στην υπο-περιοχή που βρίσκεται ψηλότερα (από 350 έως 650μ. υψόμετρο), η βλάστηση είναι αραιή ενώ πολύ χαρακτηριστική είναι η ύπαρξη δένδρων βελανιδιάς. Σε αυτή τη ζώνη συναντάμε τα περισσότερα ιερά κορυφής.

Η Περιοχή II περιλαμβάνει δάση. Στη χαμηλότερή της υπο-περιοχή (υψόμετρο από 650 έως 1300μ.), το χειμώνα χιονίζει καμιά φορά, αλλά ο πάγος είναι σπάνιος και το χιόνι δε διαρκεί κατά κανόνα πολύ. Σε αυτή τη ζώνη, ειδικά στο μεγαλύτερο υψόμετρο, έχουμε βροχοπτώσεις καθ' όλη τη διάρκεια του έτους και μερικές φορές ακόμα και τους καλοκαιρινούς μήνες. Η βλάστηση περιλαμβάνει αιθαλείς θάμνους, βελανιδιές και άλλα φυλλοβόλα δέντρα. Η αγροτική τέχνη του οργώματος έχει δοκιμασθεί τη σύγχρονη εποχή σε αυτό το υψόμετρο, όπως και η κτηνοτροφία, αφού τους καλοκαιρινούς μήνες οδηγούνται τα κοπάδια στα ψηλότερα βοσκοτόπια. Έτσι, είναι προφανές ότι μπορεί κανείς να ζήσει σε αυτό το υψόμετρο για όλο το χρόνο. Το ιερό κορυφής στο Καρφί έχει εντοπιστεί σε υψόμετρο 1158μ. και είναι το μοναδικό που βρίσκεται τόσο ψηλά²⁵.

Τα ιερά κορυφής βρίσκονται συνήθως σε ζώνες με αιθαλή βλάστηση και ελάχιστα είναι αυτά που τοποθετούνται σε περιοχές με δάση (εικόνες 6, 7, 8 9, 10, 11, 12). Τα ιερά πιθανόν να διαφοροποιούνταν μεταξύ τους μορφολογικά αλλά αυτές οι διαφορές δεν πρέπει να είχαν και ιδιαίτερη σημασία για τους μινωίτες, καθώς

²⁴ Rutkowski 1986, 73-74

²⁵ Peatfield 1983, 274

φαίνεται ότι δεν υπάκουαν σε κάποιο συγκεκριμένο γενικό κανόνα. Το φυσικό τοπίο, η αρχιτεκτονική ακόμη και η τυπολογία των αναθημάτων πολλές φορές παρουσιάζουν ανομοιογένεια. Ωστόσο, οι αναθηματικές προσφορές παρουσιάζουν μεγαλύτερη ομοιομορφία, καθώς αποτελούν τη μεγαλύτερη απόδειξη των εξωτερικών εκδηλώσεων τη λατρείας²⁶ (π.χ. άλλες εκδηλώσεις λατρείας ήταν οι πυρές των θυσιών).

3. Τοπογραφία των ιερών κορυφής με βάση την εικονογραφία

Τα δεδομένα που προκύπτουν από τις εικονογραφικές πηγές μάς πληροφορούν ότι η σύγχρονη εικόνα του περιβάλλοντα χώρου των ιερών κορυφής είναι λίγο πολύ η ίδια με την αρχαία, εκτός από ελάχιστες διαφορές που προκαλούνται από τη αποσάθρωση του βράχου.

Ο χώρος λατρείας, σύμφωνα με τα αρχαιολογικά δεδομένα, ήταν τοποθετημένος στο ύψωμα του βουνού, η οποία πολύ συχνά παρουσίαζε ρηγματώσεις και σχισμές στο βράχο. Το έδαφος ήταν γυμνό, εκτός από κάποια σημεία που ήταν καλυμμένα με βρύα, και αυτή η ιδιαιτερότητα του χώρου γινόταν ακόμα πιο έντονη με την αποσάθρωση του βράχου²⁷. Αυτή η περιγραφή του χώρου λατρείας δεν αντιστοιχεί μόνο στη σύγχρονη εικόνα της περιοχής αλλά παρατηρείται και στην τέχνη. Το απογυμνωμένο από βλάστηση έδαφος και οι απόκρημνοι βράχοι φαίνονται ξεκάθαρα στο θραύσμα ρυτού από τους Γυψάδες της Κνωσού (εικόνα 13). Σαφώς, η εικόνα που παρουσιάζεται αποτελεί μια αφαιρετική εκδοχή του τοπίου καθώς δεν απεικονίζονται οι θάμνοι που φυτρώνουν σε κάθε κορυφή. Η υπόθεση ότι υπήρχε κάποιου είδους αραιή βλάστηση προέκυψε επίσης από εικονογραφικές πηγές, το ρυτό της Ζάκρου (εικόνα 14). Ο καλλιτέχνης απεικονίζει μια βραχώδη περιοχή με πολύ αραιή βλάστηση από θάμνους που αναπτύσσονται στις σχισμές των βράχων ή συστάδες από ανθισμένους κρόκους. Σε έναν άλλο χώρο του ιερού χώρου που απεικονίζεται υπάρχει δέντρο που ταυτίζεται με συκιά. Η παρουσία των κρόκων στην εικονογραφική αναπαράσταση, έρχεται σε αντίθεση με τα δεδομένα που προκύπτουν από τη σύγχρονη μελέτη της γεωμορφολογίας των θέσεων με ιερά κορυφής. Το

²⁶ Rutkowski 1986, 74

²⁷ Rutkowski 1986, 73

υψόμετρο που εντοπίζονται αυτοί οι ιεροί χώροι δεν ευνοεί τη βλάστηση καλλωπιστικών φυτών, όπως ο κρίκος, και μάλλον ο καλλιτέχνης δεν αποσκοπεί στην πιστή απεικόνιση του περιβάλλοντα χώρου του ιερού. Συνεπώς, τα δεδομένα που προκύπτουν από την παρατήρηση των εικονογραφικών αναπαραστάσεων δεν είναι αξιόπιστα σε μεγάλο βαθμό.

4. Χωροθέτηση και τοπογραφία

Η επιλογή του χώρου και η έκταση που καταλάμβανε στην τελική του μορφή για οποιαδήποτε δραστηριότητα, και πολύ περισσότερο για άσκηση λατρείας, δεν θα μπορούσε να είναι τυχαία. Το γεγονός ότι επελέγησαν ορεινά υψώματα ως λατρευτικοί χώροι αποτελεί σημαντικότερο και πολύ ενδιαφέρον στοιχείο, τόσο για τη μινωική θρησκεία, όσο και για τη χωροταξική προσέγγιση των ιερών χώρων εκτός των ορίων της πόλης ή του οικισμού στην περιοχή του Αιγαίου κατά την Εποχή του Χαλκού.

Σε πολλές περιπτώσεις, όταν τα αρχαιολογικά δεδομένα είναι αποσπασματικά, η τοπογραφία και ο περιβάλλον χώρος μπορούν να δώσουν στοιχεία για κάποια θέση που να μαρτυρούν την ύπαρξη ιερού κορυφής. Τα ιερά κορυφής βρίσκονται, συνήθως, πάνω ή κοντά στην κορυφή ενός βουνού με τουλάχιστον μια προσβάσιμη πλαγιά, κοντά σε περιοχές οικονομικά εκμεταλλεύσιμες από τον άνθρωπο και με ορατότητα από άλλα ιερά κορυφής²⁸.

Η βασική διαπίστωση για τα ιερά κορυφής με βάση τοπογραφικά δεδομένα είναι η ίδρυσή τους σε θέσεις στο ύψωμα ενός λόφου ή ενός βουνού²⁹. Το τέμενος ήταν ένας υπαίθριος χώρος στο οποίο τελούνταν η λατρεία και στις πρώιμες φάσεις οριοθετούνταν από τοίχους, εν είδει περιβόλου, πριν την ανέγερση κτιρίων. Η έκταση που περιλάμβανε ο χώρος του τεμένους ήταν σε άμεση εξάρτηση με την έκταση που προσφερόταν στην κορυφή του βουνού. Η περιοχή αυτή ήταν συνήθως μικρή και σπανίως υπερέβαινε τα 600 τετραγωνικά μέτρα με κάποιες βέβαια εξαιρέσεις³⁰. Για παράδειγμα, το τέμενος του όρους Κόφινας έχει διαστάσεις 80x30μ. Στο Γιούχτα η έκταση του τεμένους είναι επίσης πολύ μεγάλη και οριοθετείται από τοίχους, ενώ

²⁸ Peatfield 1990, 120

²⁹ Watrous 1995, 393

³⁰ Rutkowski 1986, 73

στον Πύργο ο χώρος λατρείας είναι τόσο εκτεταμένος που καταλαμβάνει δυο βουνοκορφές σε απόσταση 60μ.³¹.

Η απόσταση μεταξύ των ιερών κορυφής και των γειτονικών οικισμών, συνιστά άλλη σημαντική παράμετρο χωροθέτησης, καθώς οι κάτοικοί τους ήταν αυτοί που τα ίδρυσαν και το δικό τους θρησκευτικό αίσθημα ικανοποιούσαν. Τα περισσότερα ιερά κορυφής βρίσκονται σε απόσταση που μπορεί να περπατήσει κανείς ακόμη και από τα σύγχρονα χωριά. Μια τέτοια παρατήρηση, ωστόσο, κρύβει κινδύνους, καθώς δεν γνωρίζουμε το πλήθος και τις αποστάσεις των αρχαίων οικισμών γύρω από κάθε ιερό κορυφής και κάθε διαπίστωση γίνεται με βάση σύγχρονα δεδομένα. Δεν υπάρχει, όμως, σοβαρός λόγος να υποθέσουμε ότι οι μινωικοί οικισμοί βρίσκονταν μακρύτερα αφού οι επιφανειακές έρευνες του Faure έχουν εντοπίσει μινωικά κατάλοιπα ακόμα πιο κοντά σε αυτούς τους ιερούς χώρους³². Ο χρόνος που απαιτείται για να φτάσει κανείς από έναν οικισμό σε ένα ιερό κορυφής δεν ξεπερνά τη μια ώρα. Αυτό βέβαια αποτελεί κανόνα σε ιδανικές συνθήκες ανάβασης, τόσο ως προς τον καιρό, όσο και ως προς τη σωματική αντοχή.

Αναλύοντας το υψόμετρο, την κλίση και τη μορφολογία των ιερών κορυφής μπορούν να προκύψουν ενδιαφέροντα στοιχεία. Τα ιερά κορυφής που χρονολογούνται στην παλαιοανακτορική περίοδο βρίσκονται σε πιο απόκρημνες περιοχές απ' ότι κατά τη νεοανακτορική (εικόνα 15). Επιπλέον, τα ιερά της νεοανακτορικής περιόδου παρουσιάζουν τις πιο πολλές φορές προσανατολισμό προς τα νότια. Η έρευνα πεδίου έδειξε ότι σε πολλές περιπτώσεις η πιο απότομη πλαγιά του ιερού κορυφής είναι προσανατολισμένη προς το σημαντικότερο οικισμό της περιοχής, από όπου και το ίδιο το ιερό ήταν άμεσα ορατό³³.

Η επιλογή του τοπίου ίδρυσης των ιερών κορυφής δεν ήταν τυχαία. Οι μινωίτες επέλεξαν συγκεκριμένες κορυφές βουνών για να τις χρησιμοποιήσουν ως ιερά κορυφής. Από τους κυριότερους παράγοντες που τους οδηγούσαν σε αυτή τους την επιλογή ήταν, όπως υποστηρίζει ο Rutkowski, η πρόσβαση και η εγγύτητα στα ορεινά βοσκοτόπια³⁴. Άλλος ένας σημαντικός παράγοντας ήταν η εξέχουσα θέση τους στο χώρο και η οπτική επαφή με τον οικισμό³⁵. Στις ανοιχτές πεδιάδες, το υψόμετρο και η εύκολη πρόσβαση ήταν τα πιο σημαντικά στοιχεία αφού οι υψηλότερες

³¹ Rutkowski 1986, 73

³² Peatfield 1983, 275

³³ Soetens et al. 2001, 5-7

³⁴ Peatfield 1983, 275

³⁵ Rutkowski 1988, 75

κορυφές θα ήταν το ιδανικό μέρος για να λατρευτεί η θεότητα. Για παράδειγμα, ο Βρύσινας (εικόνα 4, 34) είναι ένα απόμερο βουνό στην πεδιάδα του Ρεθύμνου ενώ ο Κόφινας είναι το ψηλότερο βουνό στην οροσειρά των Αστερουσίων και η κορυφή του είναι ορατή ακόμα και από τη Φαιστό, στην πεδιάδα της Μεσαράς. Ο Γιούχτας, με τη σειρά του, κυριαρχεί σε όλη τη βόρεια και κεντρική περιοχή της Κρήτης και η δυτική του κλιτύς προσομοιάζεται με το πλαγιασμένο κεφάλι γενειοφόρου άνδρα, πράγμα που ίσως δικαιολογεί τη μινωική πίστη για ιερότητα του χώρου (εικόνα 3).

Σε αρκετές περιπτώσεις, όμως, δεν επιλέγεται η ψηλότερη κορυφή. Η μινωική πόλη του Παλαικάστρου βρίσκεται σε μια μικρή παραθαλάσσια πεδιάδα στα βόρεια του βουνού Πετσοφάς (εικόνα 16). Αυτό το βουνό είναι ένα ανυψωμένο τμήμα γης που ξεχωρίζει από την ορεινή μάζα που το πλαισιώνει. Το ύψωμα έχει τρεις κορυφές και το ιερό κορυφής βρίσκεται σε αυτή που είναι χαμηλότερα και βρίσκεται σε άμεση οπτική επαφή με τον οικισμό του Παλαικάστρου. Άλλο ένα παράδειγμα όπου το ιερό δε βρίσκεται στην ψηλότερη κορυφή έρχεται από τη θέση Ζου. Η κορυφή βρίσκεται σε υψόμετρο 803μ. και ιδρύεται ιερό κορυφής στα 725μ. βορειοδυτικά. Στην περίπτωση αυτή, μόνο από αυτό το σημείο μπορεί να κατοπτεύσει κανείς την παράκτια πεδιάδα της Σητείας και από την πεδιάδα αυτό είναι το σημείο που φαίνεται να βρίσκεται ψηλότερα³⁶.

Υπάρχουν τρεις διαφορετικές παράμετροι που πρέπει να λάβει κανείς υπόψη σχετικά με το βαθμό ορατότητας από ένα ιερό κορυφής : α) η ορατότητα του ιερού κορυφής από τον οικισμό με τον οποίο θεωρητικά σχετίζεται, β) ο αριθμός ιερών κορυφής που είναι ορατά από κάποιο συγκεκριμένο οικισμό και γ) η ορατότητα ενός ιερού κορυφής από άλλα ιερά. Η τελευταία παράμετρος έχει ερμηνευθεί ως «θρησκευτικός πομποδέκτης πολιτικών ορίων». Η περιοχή που είναι ορατή από κάθε ιερό κορυφής ή από ιερά που θεωρούνται ως ομάδα, μπορεί να γίνει κατανοητή ως πολιτική ενότητα. Έτσι, η ανομοιογενής κατανομή των ιερών στην Κρήτη και η εξέλιξή τους από την παλαιοανακτορική έως την νεοανακτορική εποχή, μπορεί να αφορά στην εξέλιξη του πολιτικού ελέγχου κατά τη διάρκεια αυτών των περιόδων³⁷. Η προφανέστερη αρχική παρατήρηση περί κατανομής των ιερών κορυφής στο κρητικό τοπίο στηρίχθηκε σε ανάλυση της θέσης των ιερών κορυφής με τη βοήθεια των Γεωγραφικών Συστημάτων Πληροφοριών (GIS) και αφορά στην πύκνωση των ιερών κορυφής στο ανατολικό μέρος του νησιού και στην απουσία οποιουδήποτε

³⁶ Peatfield 1983, 275

³⁷ Soetens et al. 2001, 5

σημαντικού οικισμού ή ιερού στη δυτική Κρήτη(εικόνα 17). Μέχρι στιγμής, η ανάλυση των δεδομένων, που έκανε η ομάδα των Soetens, Σαρρή και Τοπούζη, μας πληροφορεί ότι η κατανομή των ιερών κορυφής στην Κρήτη κατά την παλαιοανακτορική εποχή, είναι άνιση.

Το δίκτυο ιερών κορυφής στα βουνά της ανατολικής Κρήτης φαίνεται να στερείται οποιασδήποτε σαφούς ιεραρχίας. Το αντίθετο συμβαίνει στην κεντρική Κρήτη, όπου το ιερό κορυφής του Γιούχτα είναι σαφώς μεγαλύτερης σημασίας και εποπτεύει τα γύρω του ιερά. Στην περιοχή του Ρεθύμνου μόνο τρεις θέσεις (ο Βρύσινας, το Σπήλι Βορίτσι και οι Ατσιπάδες Κορακιές) (εικόνα 4) μπορούν να ταυτιστούν με ασφάλεια ως ιερά κορυφής έχοντας ορατότητα μεταξύ τους. Αυτή η ανώμαλη κατανομή μπορεί εν μέρει να εξηγηθεί από την ελλιπή έρευνα σε ορισμένες περιοχές. Είναι, επίσης, δυνατό αυτό το πρότυπο ανομοιογενούς κατανομής των ιερών στην Κρήτη να συσχετίζεται με ένα ομοίως ιδιόμορφο πρότυπο εγκατάστασης σε ολόκληρο το νησί την ίδια περίοδο³⁸. Ο Driessen³⁹ διατύπωσε πρόσφατα την άποψη, ότι στην ανατολική Κρήτη το πρότυπο εγκατάστασης κατά την παλαιοανακτορική εποχή είχε πυρηνικό χαρακτήρα. Έχουμε, δηλαδή, μεγάλους, κεντρικού τύπου οικισμούς, όπως το Παλαίκαстро, ο Πετράς και η Κάτω Ζάκρος, ενώ το κεντρικό τμήμα του νησιού παρουσιάζει μεγαλύτερο αριθμό οικισμών. Οι οικισμοί αυτοί βρίσκονται είτε σε παράλιες θέσεις, είτε στην ενδοχώρα και ηγεμονεύονται από τα ανακτορικά κέντρα της Κνωσού και της Φαιστού. Στην κεντρική Κρήτη η κοινωνία φαίνεται πως ήταν σε μεγάλο βαθμό ιεραρχημένη και κυρίαρχο ρόλο έπαιζαν η Κνωσός και η Φαιστός. Σε αυτή την περιοχή στο χώρο δεσπόζει το ιερό κορυφής του Γιούχτα, το οποίο έχει οπτική επαφή με όλα τα ιερά που το περιβάλλουν, χωρίς βέβαια τα ιερά αυτά να έχουν απαραίτητα οπτική επαφή μεταξύ τους.

Σημαντικό είναι το γεγονός ότι με τις πυρές που άναβαν σε αυτούς του ιερούς χώρους η οπτική επαφή γινόταν εντονότερη τόσο μεταξύ αυτών των θέσεων, όσο και με τα γειτονικά νησιά. Η ανάλυση του οπτικού πεδίου από τα νησιά των Κυθήρων, των Αντικυθήρων, της Μήλου, της Θήρας, της Ανάφης, της Κάσου, της Καρπάθου και της Γαύδου (εικόνα 18) μας πληροφορεί ότι τουλάχιστον δεκαέξι ιερά κορυφής είναι ορατά από τα νησιά της Μήλου, της Ανάφης και της Θήρας⁴⁰.

³⁸ Soetens et al. 2001, 5

³⁹ Driessen 2001 (in press)

⁴⁰ Soetens et al. 2001, 6

Φαίνεται λοιπόν πολύ σημαντική τόσο η οπτική επαφή από τον οικισμό προς το ιερό κορυφής όσο και από αυτό προς τον οικισμό. Ο λόγος θα μπορούσε να είναι απλά το γεγονός ότι το πιο ψηλό βουνό αποτελούσε ορόσημο για τους προσκυνητές. Επιπλέον, γνωρίζουμε από τα κατάλοιπα στα ιερά κορυφής ότι άναβαν μεγάλες πυρές για θυσίες, οι οποίες θα ήταν ορατές και από τη γύρω περιοχή. Με την επιλογή βουνών που θα μπορούσαν να παρέχουν την όσο το δυνατό καλύτερη οπτική επαφή με τη γύρω περιοχή φαίνεται, όπως υποστηρίζει ο Peatfield⁴¹, ότι οι μινωίτες δεν απέδιδαν παντογνωσία στις θεότητες τους. Αυτό προκύπτει από το γεγονός ότι τα αναθηματικά ειδώλια ανθρώπων και ζώων και τα αναθηματικά μεμονωμένα ανθρώπινα μέλη φαίνεται να υπενθύμιζαν στη θεότητα ποιος και τι είχε ανάγκη από προστασία ή θεραπεία. Ακόμη, η θεότητα θα έπρεπε να «βλέπει» την περιοχή από την οποία προέρχονταν οι πιστοί.

Η θέα από κάθε ιερό κορυφής είναι εντυπωσιακή. Τα ιερά κορυφής στην ανατολική Κρήτη βρίσκονται τόσο κοντά μεταξύ τους ώστε ένα ή περισσότερα ιερά ήταν ορατά από κάποιο άλλο. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι αυτό του ιερού στον Τραόσταλο, που από την κορυφή μπορεί κανείς να δει τουλάχιστον άλλα έξι ιερά κορυφής⁴². Το ίδιο συμβαίνει και με το ιερό στη θέση Ζου αλλά και με το ιερό του Γιούχτα στην Κνωσό. Σε αυτές τις περιπτώσεις φαίνεται πως ένα ιερό κυριαρχεί όχι μόνο στους οικισμούς με τους οποίους βρίσκεται σε άμεση γειτνίαση αλλά και σε άλλα ιερά κορυφής με τα οποία έχει οπτική επαφή.

Η επιφανειακή έρευνα στο Αγιοφάραγγο, μια κοιλάδα στη νότια Κρήτη, έδειξε πολλά από αυτά τα χαρακτηριστικά που περιγράφησαν αλλά σε μικρότερη κλίμακα⁴³. Σε αυτή τη μικρή περιοχή οι ερευνητές ταύτισαν πέντε μικρούς λόφους με ιερά κορυφής (εικόνα 19). Κάθε ιερό κορυφής έχει οπτική επαφή με μια μικρή αγροικία, η οποία συνδέεται με ένα θολωτό τάφο. Από τους Blackman και Branigan υποστηρίχθηκε ότι καθένας από αυτούς τους χαμηλούς λόφους φιλοξενούσε το τοπικό ιερό του γένους που κατοικούσε σε κάθε αγροικία και κήδευε τους νεκρούς του στο θολωτό της τάφο. Οι μελετητές θεώρησαν ότι ειδικότερα η θέση E12, στο κέντρο της κοιλάδας, θα μπορούσε να είναι το σημείο αναφοράς ολόκληρης της κοινότητας και όχι απλά μια τοπική αγροικία.

⁴¹ Peatfield 1983,276

⁴² Chryssoulaki 2002, 57

⁴³ Blackman & Branigan 1977, 13- 84

Με βάση τα δεδομένα από το Αγιοφάραγγο, ο Bintliff⁴⁴ ανέπτυξε μια θεωρία σύμφωνα με την οποία θα υπήρχε μια ιερή ιεραρχία που θα επέπτευε τα ιερά κορυφής και άλλους χώρους λατρείας. Επιπλέον, χρησιμοποιώντας ως μοντέλο μια ανθρωπολογική μελέτη στο Μεξικό, προτείνει «ομάδες προσκυνητών» σε αυτά τα ιερά «οι οποίες συνενώνονται με ακόμα μεγαλύτερες ομάδες της θρησκευτικής κοινότητας». Με αυτό το σκεπτικό θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι άνθρωποι που κατοικούσαν κοντά στο Ξυκέφαλο και στην Ετιά δεν θα επισκέπτονταν μόνο το δικό τους ιερό κορυφής, αλλά και εκείνο που βρίσκεται στο Ζου και εποπτεύει την όλη περιοχή.

Η υπόθεση της ιερής ιεραρχίας ίσως δεν αναφερόταν σε ομάδες προσκυνητών αλλά σε ένα «δίκτυο ιερών πυρών» που θα ενοποιούσε διάφορες περιοχές για μια νύχτα λατρευτικών τελετών⁴⁵. Τα μινωικά ιερά κορυφής, λοιπόν, με την ορατότητα, την προσβασιμότητα και την κυριαρχία τους, ως προς την εποπτεία, στις περιοχές γύρω τους, αποτελούν, σύμφωνα με τα παραπάνω, χώρους κοινοτικής λατρείας και όχι απομακρυσμένα ιερά⁴⁶ (εικόνα 15).

5. Τάσεις της σύγχρονης έρευνας

Τα δημοσιευμένα αρχαιολογικά στοιχεία δεν αντιπροσωπεύουν μια πλήρη κατανομή του μινωικού προτύπου εγκατάστασης, αλλά, μάλλον, την διανομή των αρχαιολογικών ανασκαφών και των επιφανειακών ερευνών. Για μια πληρέστερη εικόνα της χωροθετικής και γεωγραφικής κατανομής των αρχαιολογικών θέσεων και της διαχρονικής χρήσης του τοπίου, μόνο μια εντατικά εξεταζόμενη περιοχή μπορεί να αναλυθεί για να αποφέρει τα βέλτιστα αποτελέσματα⁴⁷.

Η σύγχρονη έρευνα, χρησιμοποιώντας νέα εργαλεία από το χώρο της πληροφορικής, δίνει μεγάλη έμφαση στη μελέτη της τοπογραφίας των ιερών κορυφής. Όπως είπαμε και πιο πάνω, η ορατότητα από και προς τα ιερά κορυφής και η ίδια η ίδρυσή τους σε υψώματα που κυριαρχούν στο γύρω χώρο, δίνουν σε αυτά ιδιαίτερη σημασία. Σήμερα, με τη χρήση των Γεωγραφικών Συστημάτων Πληροφοριών η μελέτη της τοπογραφίας γίνεται μέσα από άλλο πρίσμα και με

⁴⁴ Bintliff 1977, 145-170

⁴⁵ Peatfield 1983, 277

⁴⁶ Peatfield 1990, 120

⁴⁷ Soetens et al. 2001, 4

μεθόδους που δίνουν πιο ουσιαστικές πληροφορίες. Δημιουργείται μια βάση δεδομένων που αποτελείται από δημοσιευμένα δεδομένα σχετικά με τη χρονολόγηση, ζεύγη συντεταγμένων, αρχαιολογικά ευρήματα και ανασκαφικά δεδομένα για κάθε ταυτισμένο ιερό κορυφής και κάθε θέση που θα μπορούσε να είναι. Αυτή η βάση δεδομένων διαχειρίζεται και δεδομένα από άλλες μινωικές θέσεις, όπως οικισμούς, ανάκτορα, λιμενικές εγκαταστάσεις, νεκροταφεία, φυλάκια και κέντρα παραγωγής. Επιπλέον, διαθέτει για κάθε μια από αυτές τις θέσεις χρονολογικά δεδομένα και ζεύγη συντεταγμένων. Η τοποθέτηση των γεωγραφικών δεδομένων από τα ιερά κορυφής σε χάρτη, μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τη δημιουργία ενός προτύπου, ικανού να αναλύσει τους λόγους επιλογής αυτών των θέσεων. Η μελέτη που γίνεται βασίζεται τόσο σε περιβαλλοντικές, όσο και σε πολιτισμικές μεταβλητές⁴⁸ που μπορούν να δώσουν πληροφορίες για τα ιερά κορυφής σε ένα πιο ευρύ πλαίσιο του μινωικού πολιτισμού.

Με τη χρήση μεθόδων, όπως τα πολύγωνα Thiessen⁴⁹, η Central Place Theory⁵⁰ και το X-tent model⁵¹, καταδεικνύεται η προσφορά των Γεωγραφικών Συστημάτων Πληροφοριών στην έρευνα. Έτσι, μπορούμε να αναγνωρίσουμε τα κοινωνικά και πολιτικά χαρακτηριστικά των εγκαταστάσεων και των οικισμών, αλλά πρέπει να ληφθούν υπόψη και τα όρια της ανθρώπινης δραστηριότητας στο φυσικό τοπίο. Τα φυσικά όρια (οροσειρές, ποτάμια ή η θάλασσα), τα περιβαλλοντικά χαρακτηριστικά (εύφορα εδάφη ή βοσκοτόπια) και η ορατότητα δεν εξετάζονται από τα πρότυπα γραμμικής στατιστικής ανάλυσης. Αυτό που απασχολεί είναι η θέση, η κατανομή, η πυκνωση και η αραιώση των ιερών κορυφής στο χάρτη. Το GIS μπορεί να ενσωματώσει αυτές τις πληροφορίες μαζί με τοπογραφικές μεταβλητές (το υψόμετρο, τη μορφολογία και την κλίση) και την αρχαιολογική βάση δεδομένων⁵².

Κατά την εφαρμογή των Γεωγραφικών Συστημάτων Πληροφοριών για τα μινωικά ιερά κορυφής, ο πρώτος στόχος ήταν να τοποθετηθούν ακριβώς τα ιερά και οι άλλες θέσεις με τις συντεταγμένες τους, σε ένα τρισδιάστατο χάρτη της Κρήτης.

⁴⁸ Soetens et al. 2001, 1

⁴⁹ Αυτή η μέθοδος προσεγγίζει την περιοχή που συνδέεται με μια αρχαιολογική θέση με τη διαίρεση της απόστασης μεταξύ της περιοχής και μιας όμοιας γειτονικής περιοχής. Η διατομή αυτών των γραμμών διαμορφώνει ένα ακανόνιστο σχέδιο «τα πολύγωνα Thiessen». (Soetens et. Al. 2001, 3)

⁵⁰ Αυτή η τεχνική, που αναπτύχθηκε από τον W. Christaller τη δεκαετία του 30, υποστηρίζει ότι οι οικισμοί κατανέμονται ομοιόμορφα σε μια περιοχή, και οργανώνονται στο χώρο με βάση μια ιεραρχία σπουδαιότητας του καθενός (Soetens et. al. 2001, 4)

⁵¹ Σύμφωνα με αυτό το πρότυπο η περιοχή που επηρεάζεται από έναν οικισμό, είναι ανάλογη προς το μέγεθος του οικισμού (Soetens et. al. 2001, 4)

⁵² Soetens et al. 2001, 4

Αυτός ο χάρτης περιλαμβάνει διάφορα αντικείμενα έρευνας , όπως η γεωλογία, η χρήση του εδάφους, η γονιμότητα του εδάφους ολόκληρου του νησιού, αλλά και δορυφορικές αεροφωτογραφίες των επιλεγμένων περιοχών.

6. Αρχιτεκτονική των ιερών κορυφής

Μέχρι στιγμής λίγα είναι αυτά που μπορούν να ειπωθούν για την αρχιτεκτονική και την κάτοψη των ιερών κορυφής. Αυτό οφείλεται αφενός στον περιορισμένο αριθμό ικανοποιητικά ανεσκαμμένων θέσεων και αφετέρου στην αποσπασματική διατήρηση των κατασκευών.

Στις πρώτες φάσεις χρήσης των ιερών κορυφής, δε φαίνεται να υπήρχαν αρχιτεκτονικές κατασκευές στο χώρο. Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που έχουν αποκαλυφθεί χρονολογούνται σε μια όψιμη περίοδο της λατρείας, στην MMIII, αν και κάποια από αυτά θα μπορούσαν να ανήκουν σε μια πρωιμότερη περίοδο⁵³.

Όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε από την κάτοψη του ιερού του Γιούχτα (εικόνα 20-21) η μορφή του οικοδομήματος του ιερού φαίνεται να ήταν μερικές φορές ωοειδής. Το τέμενος που απεικονίζεται στο ρυτό από τη Ζάκρο παρουσιάζει περίπου τετράγωνο σχήμα (εικόνα 14). Γενικά πάντως, είχαν κυρίως ακανόνιστου σχήματος κάτοψη, όπως συμβαίνει στο ιερό του Πύργου(εικόνα 32) και του Κόφινα. Για το λόγο αυτό το γενικό συμπέρασμα θα ήταν ότι προς το παρόν οι κατόψεις των ιερών κορυφής ποικίλουν, όπως συμβαίνει και στους ελληνικούς ναούς των ιστορικών χρόνων. Θα μπορούσαν, λοιπόν, τα κτίσματα να έχουν ωοειδές, ορθογώνιο ή ακανόνιστο σχήμα. Συνεπώς, φαίνεται πως δεν υπακούουν σε κάποιο θρησκευτικό κανόνα ή σε μια τυποποιημένη μορφολογικά έκταση που προορίζεται για χώρος λατρείας. Ήταν πολύ πιθανό να ακολουθούσαν μια γενικότερη συνήθεια, η οποία αφορούσε στον καθορισμό των ορίων του τεμένους. Τα όρια του τεμένους τίθενται με την τοποθέτηση λίθων σε μορφή λοφίσκων ή μεγάλων ογκόλιθων. Άλλος ένας τρόπος, ήταν η κατασκευή λίθινου τοίχου γύρω από το τέμενος, όπως φαίνεται πολύ καλά από την κάτοψη του Γιούχτα⁵⁴. Οι τοίχοι που οριοθετούν το ιερό στο Γιούχτα χρονολογούνται στη MMIA περίοδο⁵⁵(εικόνα 22- 23). Η περίμετρός τους αγγίζει τα

⁵³ Rutkowski 1986, 76

⁵⁴ Rutkowski 1986, 75

⁵⁵ Rutkowski 1986, 76

735μ. και το μέγεθός τους ήταν εντυπωσιακό, καθώς έχουν 3μ. πάχος και το ύψος τους φτάνει μεταξύ των 2.50 και 3.60 μέτρων.

Οι πληροφορίες που έχουμε, μέχρι στιγμής, για τοίχους που περιβάλλουν τον ιερό χώρο στα ιερά κορυφής είναι ακόμα αποσπασματικές. Στον Κόφινα μόνο ένα τμήμα τοίχου έχει διασωθεί που φαίνεται να περιέκλειε έναν ορθογώνιο χώρο στη βόρεια πλευρά και έχει μήκος 8.80 μ. Μια ιδιαίτερη περίπτωση παρατηρούμε στον Πρινιά, όπου ο συμπαγής βόρειος βράχος αποτελεί ένα φυσικό όριο του ιερού.

Στην περίπτωση του Γιούχτα δημιουργήθηκε μια ολόκληρη συζήτηση εξαιτίας του μεγέθους και του πάχους των τοίχων. Πολλοί μελετητές θεώρησαν ότι αυτή η κατασκευή λειτουργούσε ως καταφύγιο για τον πληθυσμό σε καταστάσεις κινδύνου. Μια άλλη ερμηνεία, σύμφωνα με τον Rutkowski, θα μπορούσε να δοθεί με βάση τις συνήθειες στην Αίγυπτο. Είναι γνωστό ότι πολλές λατρευτικές κατασκευές στην Αίγυπτο χτίζονταν με θρησκευτικούς σκοπούς και ήταν τεράστιες. Αρκετές φορές η ισχύς της θεότητας εκφραζόταν με εντυπωσιακού μεγέθους πυραμίδες, μνημεία ή τάφους. Με αυτά τα δεδομένα από το γειτονικό γεωγραφικά χώρο της Αιγύπτου ο Rutkowski ερμηνεύει τους ογκώδεις τοίχους στο ιερό του Γιούχτα ως προσπάθεια έκφρασης και επιβολής της δύναμης της θεότητας που λατρευόταν εκεί.

Το ιερό κορυφής στο Γιούχτα εκτός από τους ογκώδεις τοίχους παρουσιάζει και άλλα ενδιαφέροντα αρχιτεκτονικά στοιχεία (εικόνα 20, 21, 28). Το ιερό βρισκόταν στο χαμηλότερο βόρειο άκρο της δεύτερης κορυφής του όρους και από την νοτιοανατολική πλευρά μπορούσε να πλησιάσει κανείς χωρίς ιδιαίτερα προβλήματα στην ανάβαση. Το ιερότερο κομμάτι του τεμένους βρίσκεται στην άκρη ενός απόκρημνου βράχου, είναι προσανατολισμένο δυτικά και παρουσιάζει μια αρκετά απότομη κλίση. Από τις ανασκαφές προέκυψε ότι το ιερό κορυφής του Γιούχτα περιλαμβάνει δυο εξέδρες και μια σειρά από δωμάτια (εικόνες 20, 21, 24, 25). Η εξέδρα, η οποία βρίσκεται ψηλότερα, εδράζεται σε δυο επίπεδα και στις τρεις πλευρές ορίζεται με τοίχο. Στην ανατολική πλευρά της εξέδρας υπήρχε βωμός και είσοδος σε μια σπηλιά⁵⁶(χάσμα). Ο τοίχος της εξέδρας ήταν χτισμένος με λίθους ακανόνιστου σχήματος που δημιουργούσαν στρώσεις και τα κενά μεταξύ τους συμπληρώνονταν με λίθους μικρότερου μεγέθους. Προφανώς, η κατασκευή αυτού του τοίχου δεν ήταν εύκολη υπόθεση, καθώς προκειμένου να δημιουργηθεί επίπεδο έπρεπε να κατασκευαστεί και ανάλημμα, το οποίο είχε ύψος 2,20μ. και στο

⁵⁶ Rutkowski 1986, 77

νοτιοανατολικό του τμήμα 1,60μ.. Σε κάθε πλευρά της εξέδρας υπήρχαν στενοί δρόμοι που οδηγούσαν προς το ψηλότερο τμήμα του τεμένους. Αρχικά, θεωρήθηκε ότι δεν υπήρχε τοίχος γύρω από την εξέδρα αλλά, τελικά, αποδείχθηκε ότι ένας χαμηλός τοίχος περιέκλειε τις τρεις πλευρές της εξέδρας ώστε να καθορίζει το χώρο του ιερότερου τμήματος. Ο τοίχος αυτός είχε επίστεψη από λίθινα κέρατα καθοσιώσεως, τα οποία βρέθηκαν κοντά στο ανατολικό άκρο της εξέδρας. Υπήρχε άλλος ένας τοίχος γύρω από το χώρο που βρισκόταν ο βωμός και η είσοδος της σπηλιάς (εικόνα 26-27). Χαμηλότερα από τον ιερότερο χώρο στο Γιούχτα βρίσκονται πέντε δωμάτια που με βάση τα ευρήματά τους φαίνεται πως χρησιμοποιούνταν για την άσκηση της λατρείας⁵⁷ (εικόνα . Τα δωμάτια αυτά αποτελούν και το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του ιερού κορυφής⁵⁸. Η μεγαλοπρέπεια της αρχιτεκτονικής και η ποιότητα των ευρημάτων καθιστούν το ιερό του Γιούχτα μοναδική περίπτωση σε σχέση με τα άλλα ιερά κορυφής⁵⁹.

Σε μερικά ιερά τα κτίρια ήταν αρκετά μεγαλοπρεπή, αλλά οι ιεροί χώροι στις φτωχές περιοχές ήταν πιο ταπεινοί, όπως για παράδειγμα στο Καρφί⁶⁰. Τα κτίρια καταλάμβαναν συνήθως κεντρικούς και περίβλεπτους χώρους, όχι μακρύτερα από το πιο ψηλό σημείο του υψώματος ή του βουνού⁶¹. Το ιερό κορυφής του Πετσοφά φαίνεται πως ήταν αρκετά σημαντικό (εικόνα 16). Οι τοίχοι της εξέδρας χρονολογούνται στη ΜΜΙ περίοδο και σε αυτή τη φάση μόνο αυτοί μαρτυρούν τη φροντίδα για τον ιερό χώρο, καθώς δεν υπάρχουν ακόμη κτίρια⁶². Αργότερα, κατά τη ΜΜΙΙΙ-ΥΜΙ περίοδο, δημιουργήθηκε η πρόσοψη και οι τοίχοι απέκτησαν οροφή. Το καλύτερα διατηρημένο τμήμα του κεντρικού χώρου (εικόνα 29, 30) αποτελούνταν από ένα πρόδομο (1) και από ένα ιερό δωμάτιο (2). Το κτίριο αυτό ήταν 18,50μ. μακρύ και πάνω από 12μ. πλάτος. Τα Δωμάτια 1 και 2 έχουν διαστάσεις 7,20μ. x 3,70μ. και οι εξωτερικοί τοίχοι ήταν χτισμένοι με μερικώς επεξεργασμένους λίθους⁶³. Το εσωτερικό του Δωματίου 1 ήταν προσεκτικά διαμορφωμένο. Οι τοίχοι ήταν σοβαντισμένοι με ασβεστοκονίαμα και από πάνω επιχρισμένοι με ασβέστη και το δάπεδο κάλυπτε κονίαμα. Κατά μήκος των δυο τοίχων του Δωματίου 1 υπήρχε χαμηλό θρανίο ύψους 0,25μ., όπου μάλλον τοποθετούσαν τα ιερά αντικείμενα. Άλλος

⁵⁷ Rutkowski 1986, 77- 79

⁵⁸ Watrous 1996, 71

⁵⁹ Peafield 1983, 277

⁶⁰ Rutkowski 1986, 79

⁶¹ Rutkowski 1988, 85

⁶² Watrous 1996, 64- 65

⁶³ Rutkowski 1988, 85-86

ένας χώρος που θα άξιζε την προσοχή μας είναι το Δωμάτιο 3 (εικόνα 30). Ο ένας τοίχος είναι λοξός και ένας άλλος κυρτός. Κοντά σε αυτό το δωμάτιο υπήρχε μια φυσική σχισμή στο βράχο αλλά δυστυχώς δεν υπάρχουν ανασκαφικά στοιχεία για το χώρο αυτό. Ωστόσο, η ιδιόμορφη κάτοψη του και το γεγονός ότι βρισκόταν δίπλα στα Δωμάτια 1 και 2 ίσως να πιστοποιεί ότι ο χώρος αυτός είχε μια ιδιαίτερη σπουδαιότητα⁶⁴.

Στην κορυφή του όρους Φιλίοριμος, στις Γωνιές, ανασκάφηκε ένα ιερό με τρία δωμάτια⁶⁵(εικόνα 31). Και σε αυτή την περίπτωση έχουμε μια επιμήκη εξέδρα και ένα βωμό. Στο Δωμάτιο 1 σημειώθηκε η ύπαρξη ενός δεύτερου βωμού κοντά στον οποίο βρέθηκαν οστά ζώων. Κάποια από τα αναθήματα που βρέθηκαν στα δωμάτια χρονολογούνται στη ΜΜΙ περίοδο, πράγμα που χρονολογεί και το κτίριο στην ίδια περίοδο. Στο όρος Βρύσινας οι ανασκαφές έφεραν στο φως τα κατάλοιπα ενός τοίχου μήκους 9 μ. και πλάτους μεταξύ 1,20μ. και 1,80μ. καθώς και τμήμα ενός λίθινου βωμού που σώζεται σε ύψος 0,30μ.⁶⁶. Ένα άλλο ιερό κορυφής στο όρος Πύργος, αποκαλύφθηκε ένα ιερό κτίριο με μια είσοδο προσανατολισμένη στις εξέδρες που αποκαλύφθηκαν. Φαίνεται πιθανό ότι το ιερό ξόανο της θεότητας είχε τοποθετηθεί σε μια φυσική κοιλότητα των βράχων. Αυτή η υπόθεση οδηγεί στο συμπέρασμα ότι όταν οι πόρτες του ιερού άνοιγαν, οι προσκυνητές θα έβλεπαν το ιερό ξόανο στο πίσω μέρος του κτιρίου⁶⁷. Τέλος, στο ψηλότερο σημείο του όρους Τραόσταλος, κοντά στην Κάτω Ζάκρο, έχουν εντοπιστεί αρχιτεκτονικά κατάλοιπα τριών κτιρίων τα οποία βρίσκονται σε διαφορετικά υψομετρικά επίπεδα⁶⁸. Το Κτίριο Α αποτελείται από δυο ακανόνιστου σχήματος δωμάτια. Όλες οι κατασκευές που εντοπίστηκαν στο χώρο του ιερού φαίνεται πως δεν ήταν επιμελημένες κατασκευές, καθώς οι τοίχοι ήταν από ελαφρώς επεξεργασμένους ογκόλιθους. Επιπλέον, σε αρκετές περιπτώσεις, οι τοίχοι εδράζονταν στο φυσικό βράχο και λειτουργούσαν συμπληρωματικά στα φυσικά εξάρματα του εδάφους.

Εκτός από τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα των κτιρίων, έχουν εντοπιστεί και τοίχοι που περιβάλλουν και απομονώνουν τους ιερούς χώρους, οι οποίοι αποτελούν τις βάσεις για ελαφρές ανωδομές από ξύλο και λάσπη, όπως θεωρήθηκε ότι συμβαίνει στο ιερό κορυφής στον Τραόσταλο.

⁶⁴ Rutkowski 1988, 85-86

⁶⁵ Rutkowski 1986, 80

⁶⁶ Rutkowski 1988, 90

⁶⁷ Rutkowski 1986, 80

⁶⁸ Chryssoulaki 2002, 60- 61

7. Αρχιτεκτονική και εικονογραφία

Στην εικονογραφία, εκτός από τις πληροφορίες για τη μορφή του περιβάλλοντα χώρου, υπάρχουν και περιπτώσεις, όπως αυτή του ρυτού από τη Ζάκρο (εικόνα 14), που μας παρέχουν στοιχεία και για την αρχιτεκτονική. Σε γενικές γραμμές, πάντως, μόνο η πρόσοψη είναι αυτή που παρουσιάζεται. Στην περίπτωση όμως του ρυτού της Ζάκρου, απεικονίζεται ολόκληρο το ιερό που τοποθετείται στη μέση αραιής βλάστησης σε ένα άγριο ορεινό τοπίο. Το κύριο στοιχείο της εικόνας είναι η πρόσοψη ενός κτηρίου που απεικονίζεται σε πρώτο επίπεδο. Σε κάθε πλευρά του χώρου δόμησης του λατρευτικού οικοδομήματος οι τοίχοι που οριοθετούν το τεμένος είναι ορατοί. Το ιερό περιβάλλεται από έναν χαμηλό τοίχο, ο οποίος είναι χτισμένος με πέντε σειρές λίθων ξεστής τοιχοδομίας. Πάνω από αυτόν τον τοίχο βλέπουμε την πρόσοψη του κτιρίου με μεγάλα ανοίγματα παραθύρων, η οποία στέφεται με τα κέρατα καθοσιώσεως. Και στις δύο πλευρές της πρόσοψης υπάρχει ανά ένας ιστός. Το πρώτο επίπεδο έχει επίσης τα μεγάλα ανοίγματα παραθύρων. Αυτό το κτήριο παρουσιάζεται με πολύ απλή, σχεδόν σχεδιαστική, μορφή. Ο καλλιτέχνης έχει τονίσει το σημαντικότερο στοιχείο της εικόνας, την πρόσοψη, η οποία είναι μεγαλύτερη σε μέγεθος από τα άλλα μέρη του ιερού. Η ύπαρξη δυο βωμών, ο ένας κτιστός και ο άλλος κινητός αμφίκουλος σε μια διαμορφωμένη, και πλακοστρωμένη ίσως, περιοχή για τους προσκυνητές υποδεικνύεται από τις μακροσκελείς γραμμές. Στην αριστερή πλευρά υπάρχει άλλη μια κατασκευή. Πρόκειται για ένα βωμό που χτίζεται ανάμεσα στους τοίχους που αποτελούν τα όρια του ιερού και αποτελείται από δύο μέρη: μια χαμηλή κατασκευή που επιστέφεται με μια μεγάλη πλίνθο και μια ψηλότερη κατασκευή που επιστέφεται από τα ιερά κέρατα. Δύο κλάδοι ενός δέντρου με πλατιά φύλλα (αναμφίβολα μια συκιά)⁶⁹ μοιάζουν να κρέμονται πιο πέρα από το βωμό. Δεδομένου ότι η εικόνα είναι σχεδιασμένη με γραμμική προοπτική, τα διάφορα μέρη του τοίχου έχουν τοποθετηθεί στα διαφορετικά επίπεδα, υψηλότερα ή χαμηλότερα (εικόνα 35).

Στο τμήμα του ρυτού από τους Γυψάδες της Κνωσού μπορούμε να δούμε την πρόσοψη ενός κτιρίου που βρίσκεται στο ανώμαλο έδαφος στη μέση ενός γυμνού,

⁶⁹ Rutkowski 1986, 81

ορεινού τοπίου (εικόνα 13). Η ασυμμετρία του κτηρίου μπορεί να οφείλεται στο γεγονός ότι ο καλλιτέχνης επιθυμούσε να δείξει ότι το έδαφος ήταν δύσβατο. Ο λατρευτής που τοποθετείται κοντά στη βάση του κτιρίου φαίνεται να το προσεγγίζει με δυσκολία. Η βάση του κτιρίου αποτελείται από τέσσερις σειρές λαξευμένων λίθων. Αυτό το χαρακτηριστικό της βάσης απεικονίζεται σαφώς μόνο στο αριστερό τμήμα της εικονογραφικής αναπαράστασης, ενώ στο δεξί τμήμα η απεικόνιση είναι προβληματική. Το άδυτο φαίνεται να αποτελείται από τρία μέρη και το μεσαίο του τμήμα είναι ψηλότερο. Η κορυφή του χαμηλότερου τμήματος του κτιρίου απολήγει σε ένα διπλό γείσο, του οποίου οι ακμές είναι στρογγυλεμένες. Ίσως πρόκειται για μια προσπάθεια μίμησης των ξύλινων δοκών⁷⁰. Στο μέσο και υψηλότερο μέρος του κτιρίου υπάρχει επίσης ένα γείσο ίδιας μορφής μόνο που σε αυτή την περίπτωση τα αρχιτεκτονικά στοιχεία του είναι μακρύτερα και παχύτερα. Πάνω από αυτό το γείσο μπορεί κανείς να δει τα υπολείμματα τριών ορθογώνιων αντικειμένων που είναι πιθανώς οι βάσεις των κεράτων καθοσιώσεως. Φαίνεται πως υπήρχαν ιερά κέρατα στα χαμηλότερα μέρη του κτηρίου και πιθανώς στα υψηλότερα επίσης. Στην αριστερή πλευρά, σε μια λίθινη κατασκευή υπάρχει ένας ορθοστάτης. Υπάρχει ένας παρόμοιος ορθοστάτης στη δεξιά πλευρά, επίσης, αλλά τοποθετείται μπροστά από το κτίριο.

Οι προσόψεις των ιερών κτιρίων παρουσιάζουν ένα ενδιαφέρον πρόβλημα που είναι περίπλοκο, εν μέρει λόγω της δυσκολίας κατανόησης από τις εικονογραφικές πηγές και επίσης λόγω της δυσκολίας να συσχετίσουμε αυτές τις πληροφορίες με τα αρχαιολογικά δεδομένα που προκύπτουν από τις ανεσκαμμένες θέσεις. Αφενός μπορεί αναμφισβήτητα να ληφθεί συμβατικά ως δεδομένο, ότι τα ιερά και οι ναοί που κτίζονται και ιδρύονται σε πολύ σημαντικές θέσεις και σε άλλες θέσεις λατρείας διάφορων τύπων, αποτελούνταν μερικές φορές από τρία μέρη. Αυτά είχαν ένα υψηλότερο τμήμα στο κέντρο και ένα χαμηλότερο τμήμα σε κάθε πλευρά. Επιπλέον, είχαν μια κύρια είσοδο (ή ακόμα και περισσότερες) και άλλη μια είσοδο, ίσως με προστώο. Αφετέρου, μερικές προσόψεις διακοσμήθηκαν πλουσιοπάροχα με σύμβολα όπως οι ανεικονικές αναπαραστάσεις της θεάς που φρουρείται από αγρίμια (κρητικοί αίγαγροι) ή τα κέρατα καθοσιώσεως και τα σπειροειδή θέματα(εικόνα). Ο Rutkowski υποστηρίζει πως δεδομένου ότι η θεία επιφάνεια στους θνητούς λάμβανε χώρα στο σημείο που χαρακτηρίζεται από τα σύμβολά της αντιλαμβανόμαστε ότι

⁷⁰ Rutkowski 1986, 82

αυτό το σημείο καταλήφθηκε από τη θεότητα και ήταν απρόσιτο στους θνητούς⁷¹. Μπροστά από την πρόσοψη πρόσοψη υπήρχε ελεύθερος χώρος για τελετές. Ο βωμός ήταν επίσης σημαντικός καθώς ήταν το μόνο αντικείμενο που ήταν απαραίτητο για λόγους λατρείας. Οι τελετές πραγματοποιούνταν μερικές φορές κοντά στην ανεικονική παρουσία της θεότητας που θα μπορούσε να λάβει τη μορφή ενός δέντρου ή ενός στυλοβάτη ή ενός βαίτυλου σε μερικά πολύ σημαντικά ιερά και ιδιαίτερα στα πλουσιότερα από αυτά (πράγμα που συμβαίνει και σε άλλου τύπου χώρους λατρείας). Η πρόσοψη των ιερών αποτελούσε μερικές φορές το βάθος, στο οποίο οι θρησκευτικές τελετές λάμβαναν χώρα. Ακόμη και σε πιο ύστερους χρόνους η πρόσοψη των ιερών ήταν το συνηθισμένο υπόβαθρο των χορών λατρείας, των πομπών και των θρησκευτικών – θεατρικών παραστάσεων⁷².

⁷¹ Rutkowski 1986, 82

⁷² Rutkowski 1986, 84

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: ΛΑΤΡΕΙΑ ΚΑΙ ΙΕΡΑ ΚΟΡΥΦΗΣ

Η θρησκεία είναι ένας τομέας της καθημερινής ζωής που έχει απασχολήσει σε αρκετά μεγάλο βαθμό τους αρχαιολόγους. Στις θρησκευτικές τελετές λάμβαναν χώρα η πιο περίπλοκη αλληλεπίδραση διανοητικών και σωματικών διαδικασιών, η πίστη και η τελετουργική πρακτική.

Στο κεφάλαιο που ακολουθεί θα παρουσιαστεί το ζήτημα της μινωικής θρησκείας, γενικά, και της λατρείας στα μινωικά ιερά κορυφής. Δεν πρόκειται για μια αναλυτική παρουσίαση των πτυχών της μινωικής θρησκείας, αλλά για μια σύντομη αναφορά στις τελετουργικές πρακτικές και τα ειδώλια που αφορούν σε αυτά τα ιερά. Επιπλέον, η επιλογή των ειδωλίων που παρουσιάζονται έγινε με βάση την τυπολογία σχετικά με τα ειδώλια που προέρχονται από ιερά κορυφής ή σε κάποιες περιπτώσεις με βάση τη μοναδικότητα των μορφών.

1. Μινωική θρησκεία και ιερά κορυφής

Ήδη από την Προανακτορική εποχή έχουμε μαρτυρίες για κάποια χαρακτηριστικά που θα αποτελέσουν τμήμα του μινωικού θρησκευτικού συστήματος στη συνέχεια. Από τη MM I περίοδο και εξής η αύξηση των μαρτυριών για λατρευτικές δραστηριότητες μας επιτρέπει να ανιχνεύσουμε πολλούς τύπους θέσεων και τελετουργικών πρακτικών. Επιπλέον, η αύξηση της επιθυμίας για αναπαράσταση τελετουργικών δραστηριοτήτων και θρησκευτικών συμβόλων, ιδιαίτερα κατά τη Νεοανακτορική εποχή, παρέχει περισσότερες και πιο εξειδικευμένες πληροφορίες για μια θρησκεία χωρίς κείμενα⁷³. Ωστόσο, ανάμεσα στα δεδομένα που προέρχονται τόσο από την Παλαιοανακτορική όσο και από τη Νεοανακτορική εποχή έχουμε αρκετές ομοιότητες ως προς τη λατρεία που θα μας επέτρεπαν τη διατύπωση κάποιων γενικών σχολίων. Βέβαια, θα πρέπει να έχουμε υπόψη ότι οι θρησκευτικές αντιλήψεις ενδεχομένως να εξελίχθηκαν με πιο περίπλοκο τρόπο σε αυτό το χρονικό διάστημα εξαιτίας κοινωνικών αλλαγών. Επομένως, ίσως να επέλθει μια ελαφρά μεταβολή

⁷³ Dickinson 2003, 369

στην έμφαση που δίνεται σε αυτές από τα δεδομένα που προκύπτουν στην πορεία της έρευνας.

Μια από τις κοινωνικές εξελίξεις που αναφέρθηκαν παραπάνω είναι η ανάδυση μια ιερατικής τάξης⁷⁴. Τα πρόσωπα που ανήκουν στην τάξη αυτή διακρίνονται με αρκετή σαφήνεια στις εικονιστικές αναπαραστάσεις, καθώς φορούν ιδιαίτερα ενδύματα, φέρουν χαρακτηριστικά αντικείμενα και οι δραστηριότητες στις οποίες φαίνεται να λαμβάνουν μέρος, έχουν θρησκευτικά χαρακτηριστικά.

Ο Dickinson προτείνει πως τα πρόσωπα αυτά είναι τα ίδια με εκείνα που συνοδεύονται στις ταφές τους με ειδώλια και άλλα λατρευτικά αντικείμενα και των οποίων οι τάφοι ίσως υπήρξαν κέντρα λατρείας κατά την Προανακτορική εποχή. Οι αναπαραστάσεις αυτές μαζί με άλλες μαρτυρίες, δείχνουν ότι, τόσο οι άνδρες, όσο και οι γυναίκες, συμμετείχαν στη λατρεία και το κάθε φύλο ξεχωριστά θα μπορούσε να παίζει κυρίαρχο ρόλο σε κάποιες τελετουργίες.

Στις τελετουργίες, τη διεξαγωγή των οποίων αναλάμβανε η ιερατική τάξη, περιλαμβάνονται τύποι που είναι διαδεδομένοι και αλλού, όπως πρακτικές προσφορών και θυσιών, πομπές και χοροί. Εκτός από την ιερατική τάξη, υπήρχε και άλλη μια η οποία συγκαλούσε το ιερατείο για τελετουργίες. Προφανώς, η τάξη αυτή ήταν η ισχυρή αριστοκρατία και η παρουσία της ανιχνεύεται από τα πολύτιμα αναθήματα αλλά και από τα κέντρα άσκησης διοικητικής εξουσίας, τα ανάκτορα, στα οποία κατοικούσαν τα μέλη της. Οι τελετουργίες αυτές ήταν σχεδιασμένες να προκαλέσουν την *επιφάνεια* μιας θεότητας, κατά την οποία τη φαντάζονταν να έρχεται και να κατοικεί στο σώμα ενός μύστη ή σε κάποιο φυσικό χώρο ή οικοδόμημα, ή απλώς να παρευρίσκεται αόρατη. Σε ανακτορικά συγκροτήματα και σε άλλα οικοδομήματα έχουν βρεθεί χώροι για τέτοιες τελετουργίες, ενώ σε αρκετές εικονιστικές αναπαραστάσεις διακρίνεται ένας υπαίθριος χώρος. Στο χώρο αυτό, οι μορφές των λατρευτών κρατούν σφιχτά ή κινούν με δύναμη δέντρα ή γονατίζουν μπροστά σε ένα μεγάλο βράχο και τον χτυπούν με τα χέρια τους. Δεν είναι ακόμα σαφές πόσο σημαντικές υπήρξαν αυτές οι τελετουργίες για την επιφάνεια μιας θεότητας κατά τα πρωιμότερα στάδια της μινωικής θρησκείας. Ωστόσο, μέχρι στιγμής μπορούν εύλογα να θεωρηθούν ένα από τα κυριότερά της χαρακτηριστικά.

Ένα άλλο πολύ σημαντικό χαρακτηριστικό της μινωικής λατρείας είναι η ιδιαίτερη προτίμηση που έδειχναν σε φυσικές θέσεις, όχι πολύ κοντά ή μέσα στους

⁷⁴ Dickinson 2003, 370

οικισμούς. Τέτοιες θέσεις ήταν τα ιερά σπήλαια και τα ιερά κορυφής. Πολλές φορές δεν επενέβαιναν στο φυσικό τοπίο αλλά σε αρκετές περιπτώσεις οριοθετούσαν τον ιερό χώρο με τοίχους ή οικοδομούσαν κτίρια θρησκευτικής χρήσης με στενές εισόδους και πολύθυρα, ώστε να περιορίζουν την πρόσβαση στα ιερά και τα δωμάτια τελετουργιών⁷⁵.

Τα αρχαιολογικά δεδομένα που μας υποδεικνύουν τελετουργική δραστηριότητα, μπορούν να διαιρεθούν σε τέσσερις μεγάλες κατηγορίες. Η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει κτίσματα τα οποία είναι ιερά ή έχουν ιερά, η δεύτερη υπαίθριους χώρους (ιερά κορυφής), η τρίτη σπήλαια και η τέταρτη τάφους. Κατά τη ΜΜ περίοδο έχουμε λατρευτικούς χώρους που αντιπροσωπεύουν και τις τέσσερις κατηγορίες. Έχουμε, δηλαδή, πιθανώς τελετουργική δραστηριότητα σε τάφους (π.χ. στον Τάφο Β στις Αρχάνες, στους Τάφους I-II στα Γουρνιά και αλλού), σαφή ύπαρξη ιερών και ιερών συγκροτημάτων σε κτίρια και τελετουργικούς αποθέτες σε κάποια σπήλαια (όπως των Καμαρών, της Αμνισού και στο Ψυχρό). Στις πιο πολλές όμως περιπτώσεις η λατρεία εμφανίζεται σε υπαίθριες θέσεις και ιδιαίτερα σε ιερά κορυφής. Η λατρεία στα σπήλαια φαίνεται να περιορίζεται στην κεντρική Κρήτη, ενώ η λατρευτική δραστηριότητα στα ιερά κορυφής είναι ευρέως διαδεδομένη, χωρίς να αποτελεί γενικό χαρακτηριστικό⁷⁶.

Δε θα ήταν καθόλου σκόπιμο να προβούμε σε μια αποτίμηση της σπουδαιότητας των θέσεων, καθώς τα δεδομένα είναι ακόμη περιορισμένης κλίμακας. Αυτό που θα μπορούσαμε, όμως, να πούμε είναι ότι τα ιερά κορυφής ήταν τα πιο σημαντικά κοινοτικά κέντρα λατρείας, τόσο λόγω της δεσπόζουσας θέσης τους στο χώρο, όσο και λόγω της ποσότητας των ευρημάτων. Τα σπήλαια έχουν δώσει μέχρι στιγμής σχετικά λίγα ευρήματα, αν και ήταν αρκετά ευρύχωρα. Επιπλέον, πολύ συχνά βρίσκονται σε υψόμετρο που το χειμώνα ήταν αδύνατη η πρόσβαση σε αυτά εξαιτίας του χιονιού και κατά συνέπεια δεν ήταν προσιτά καθ' όλη τη διάρκεια του έτους.

Ενδείξεις για διαφορές ανάμεσα στις λατρευτικές πρακτικές που ασκούνταν σε αυτούς τους διαφορετικούς τύπους ιερών χώρων, μπορούν να ανιχνευθούν μέσω των χαρακτηριστικών των ευρημάτων. Τα ειδώλια και τα άλλα ομοιώματα από πηλό είναι χαρακτηριστικά στις υπαίθριες θέσεις και πολύ σπάνια τα συναντάμε σε ιερά σπήλαια, όπου η κεραμική αποτελεί των καθιερωμένο τύπο προσφορών. Παρ' όλα

⁷⁵ Dickinson 2003, 371

⁷⁶ Dickinson 2003, 373

αυτά, πήλινα ομοιώματα συναντάμε τόσο σε τάφους, όσο και σε οικισμούς. Το ανασκαφικό περιβάλλον είναι σπάνια διαφωτιστικό και πολλές φορές τα πράγματα περιπλέκονται. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της ύπαρξης πήλινων «αναθηματικών μελών του ανθρώπινου σώματος» στη Συνοικία Μ στα Μάλια⁷⁷, ευρήματα που θεωρούνται από τον Peatfield⁷⁸ ως ο πιο χαρακτηριστικός τύπος ευρημάτων στα ιερά κορυφής. Θα έλεγε κανείς ότι κάποια από τα αναθήματα θα μπορούσαν να αφιερωθούν ως γενικές προσφορές σε διαφορετικό αρχαιολογικό υλικό, αλλά η στενή σχέση των πήλινων ειδωλίων με τα ιερά κορυφής αποτελεί αδιαμφισβήτητο γεγονός⁷⁹.

Αν και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της μινωικής λατρείας μπορούν να αναγνωριστούν σχετικά εύκολα, είναι δύσκολο να αποκρυσταλλωθεί μια σαφής εικόνα για το χαρακτήρα της. Η καλύτερη προσέγγιση αυτού του θέματος έγινε από τον Warren⁸⁰, ο οποίος εξέτασε λεπτομερώς τους σκοπούς που εξυπηρετούσαν αυτές οι τελετουργίες. Οι λόγοι που οδηγούσαν σε αυτές τις εκφράσεις λατρείας ήταν η «θετική» αύξηση της γονιμότητας και η «αρνητική» μείωση ή ελαχιστοποίηση των δυσμενών παραγόντων. Αυτή η λογική ταιριάζει στα πρότυπα που έχουν ήδη προταθεί για τη διάκριση των θρησκειών πολιτισμών με αγροτικό χαρακτήρα. Στη μινωική θρησκεία έχει υποστηριχθεί από διάφορους μελετητές πως έχουμε μια υπεροχή χθονίων δυνάμεων, μητριαρχία, μη ανθρωπόμορφες θεότητες ή μια μοναδική θεϊκή μορφή στη θέση του Πανθέου της αρχαιοελληνικής θρησκείας των ιστορικών χρόνων⁸¹. Τίποτα όμως από όλα αυτά δεν έχει επιβεβαιωθεί σε ικανοποιητικό βαθμό, καθώς δεν έχουμε κείμενα και το μόνο που μπορούμε να κάνουμε είναι υποθέσεις και συγκρίσεις με τα σύγχρονα παράλληλα από την Ανατολή.

Η μελέτη της μινωικής θρησκείας βασίζεται σχεδόν αποκλειστικά στο αρχαιολογικό υλικό. Ο λόγος που η έρευνα περιορίζεται στα αρχαιολογικά δεδομένα είναι ότι τα γραπτά κείμενα της εποχής δεν έχουν αποκρυπτογραφηθεί. Η αποκρυπτογράφηση της Γραμμικής Α θα οδηγούσε σε ασφαλέστερα συμπεράσματα,

⁷⁷ Dickinson 2003, 373

⁷⁸ Peatfield 1990, 120

⁷⁹ Dickinson 2003, 374- 375

⁸⁰ Dickinson 2003, 372

⁸¹ Burkert 1993, 102- 103

καθώς η γραφή αυτή χρησιμοποιήθηκε αναμφισβήτητα σε θρησκευτικά κείμενα για την αναγραφή των προσφορών και σε ενεπίγραφα αναθήματα⁸².

Τη μινωική θρησκεία μπορούμε να την αναγνώσουμε στα αρχαιολογικά κατάλοιπα μερικών καθαρά λατρευτικών εγκαταστάσεων, όπως τα ιερά σπήλαια, τα ιερά κορυφής και τα οικιακά ιερά. Οι ιεροί χώροι που προαναφέρθηκαν, αναγνωρίζονται από τη συσσώρευση ευρημάτων αναθηματικού χαρακτήρα. Η θρησκευτική σημασία αυτών των χώρων επιβεβαιώνεται από την παρουσία σε αυτούς αντικειμένων ακατάλληλων για πρακτική χρήση. Τέτοια ευρήματα είναι οι χρυσοί ή μολύβδινοι πελέκεις (εικόνα 40), μικρογραφικά αγγεία, πήλινα ή μεταλλικά ομοιώματα ανθρώπων ή ζώων ή ακόμα και ομοιώματα ολόκληρων ιερών (εικόνα 37, 42, 45, 60, 61, 62).

Επιπλέον πληροφορίες λαμβάνουμε και από τις εικονογραφικές αναπαραστάσεις. Εικονογραφικές αναπαραστάσεις που μαρτυρούν λατρευτικές τελετές και την παρουσία της θεότητας έχουμε από ένα σύνολο μεγάλων χρυσών, αργυρών ή ακόμα και από ήλεκτρο δακτυλιδιών. Στην σφενδόνη αυτών των κοσμημάτων απεικονίζονται καθαρά λατρευτικές ή μυθικές σκηνές και προφανώς οι άνθρωποι της εποχής τα φορούσαν ως φυλαχτά και τα τοποθετούσαν ως κτερίσματα στους τάφους των ευγενών⁸³. Τα ευρήματα όμως αυτά πρέπει να σημειωθεί ότι δε χρονολογούνται στην παλαιονακτορική εποχή, όπου τοποθετούνται τα ιερά κορυφής. Πολλές φορές έχουμε επανάληψη ίδιων εικονογραφικών θεμάτων και σε άλλους πολύτιμους λίθους, σφραγίδες καθώς και σφραγίσματα. Η κυριότερη πηγή πληροφοριών από την εικονογραφία είναι οι μεγάλες τοιχογραφίες αν και στις περισσότερες περιπτώσεις σώζονται πολύ αποσπασματικά λόγω της κακής διατήρησής τους. Σε μερικά, αναμφίβολα, τελετουργικά αγγεία, όπως στο ρυτό από τη Ζάκρο, παρουσιάζονται ανάγλυφα λατρευτικά οικοδομήματα και λατρευτικές σκηνές. Πολύ σημαντική για την έρευνα είναι το εικονογραφικό πρόγραμμα της διακόσμησης της σαρκοφάγου από την Αγία Τριάδα. Εδώ έχουμε μια πομπή προς θυσία αλλά η ερμηνεία αυτής της σκηνής δεν παύει να είναι προβληματική και αινιγματική.

Η εικονογραφία παρουσιάζει δυο βασικούς τύπους λατρευτικής δραστηριότητας: πομπή και χορό⁸⁴. Στις τοιχογραφίες των ανακτόρων σχεδόν μόνιμο

⁸² Burkert 1993, 68

⁸³ Burkert 1993, 68

⁸⁴ Burkert 1993, 92

θέμα αποτελούν οι εορταστικές πομπές γυναικών με πολυτελή ενδύματα. Επίσης, σε χρυσά δακτυλίδια συναντάμε πολλές φορές γυναίκες να κατευθύνονται προς κάποιο ιερό χώρο ή προς τη θεά .

Γενικά, από τα αρχαιολογικά κατάλοιπα μπορούμε να ανασυνθέσουμε ένα γενικό πλαίσιο της μινωικής θρησκείας, αλλά η έλλειψη γραπτών κειμένων αφήνει κάθε υπόθεση πιθανή και εξαιρετικά επισφαλή.

2. Η λατρεία στα ιερά κορυφής

Σε προηγούμενο κεφάλαιο αναφερθήκαμε στην αρχιτεκτονική και την τοπογραφία των μινωικών ιερών κορυφής. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει όμως και το θέμα της λατρείας σε αυτούς τους ιερούς χώρους. Εκτός από την ανομοιογένεια ως προς την αρχιτεκτονική που παρουσιάζουν τα ιερά κορυφής, παρατηρούνται και διαφοροποιήσεις ως προς τη λατρεία σε αυτά. Ωστόσο, υπάρχουν γενικά χαρακτηριστικά λατρευτικών πρακτικών που αναμφίβολα αφορούν μόνο σε αυτά και τα ξεχωρίζουν από τους άλλους ιερούς χώρους λατρείας.

Ο Myres⁸⁵, όταν ταύτισε το πρώτο ιερό κορυφής στον Πετσοφά της Σητείας, σημείωσε την χαρακτηριστική απουσία ανάμεσα στα ευρήματα διπλών πελέκεων, φιδιών και σταυρών. Αυτά θεωρούνται σημαντικά ιερά σύμβολα και εύλογα θα περίμενε κανείς να τα συναντήσει ανασκάπτοντας ιερό. Η αρχαιολογική έρευνα με την πάροδο των ετών προσέθεσε τις εξαιρέσεις των ιερών του Γιούχτα και του Βρύσινα, όπου βρέθηκαν τέτοια ιερά σύμβολα. Για τα υπόλοιπα, όμως, ιερά κορυφής ισχύει επί του παρόντος αυτό που διαπίστωσε αρχικά ο Myres. Μια άλλη σημαντική διαπίστωση του πρώτου ανασκαφέα του Πετσοφά, που ισχύει ακόμη και μετά από 97 χρόνια έρευνας στα ιερά κορυφής, είναι η απουσία ειδωλίων που να απεικονίζουν την ίδια τη θεότητα. Τα ερωτήματα για το ποιά θεότητα λατρευόταν στα ιερά κορυφής, αν ήταν μια ή περισσότερες, αν ήταν ανδρική ή γυναικεία και το κυριότερο για ποιους λόγους διχάζουν τους μελετητές. Ο Watrous και η Μαρινάτου, για παράδειγμα, προσπαθούν να απαντήσουν στα παραπάνω ερωτήματα αναζητώντας τις απαντήσεις στα παράλληλα από την Αίγυπτο και την Εγγύς Ανατολή⁸⁶. Η απάντηση δυστυχώς δεν είναι εύκολη, καθώς τα κείμενα απουσιάζουν και η οποιαδήποτε

⁸⁵ Myres 1903

⁸⁶ Peatfield 2001, 53

απεικόνιση της θεότητας προέρχεται από άλλου τύπου ιερούς χώρους και αρκετά μεταγενέστερη χρονολογικά⁸⁷.

Τα αρχαιολογικά κατάλοιπα, μέχρι στιγμής, πιστοποιούν ότι το μεγαλύτερο μέρος της συνηθέστερης λατρευτικής δραστηριότητας αφορά στην προσφορά πήλινων αντικειμένων. Πολλά από αυτά φαίνεται πως κάηκαν σε πυρές στο κύριο αναβαθμό και προφανώς τα έριξαν σε αυτές κατά τη διάρκεια λατρευτικών τελετών ιδιαίτερης σημασίας, ενώ κάποια άλλα αντικείμενα τα έριχναν χωρίς να καούν σε σχισμές βράχων που υπήρχαν στο ιερό. Οι τελετές αυτές ίσως να ήταν τμήμα εποχικών ή ετήσιων εορτών προς τιμήν της θεότητας, μιας και η πρόσβαση στα ιερά κορυφής δεν ήταν εύκολη σε καθημερινή βάση και σε όλες τις εποχές. Μια ειδική κατηγορία αναθηματικών αντικειμένων είναι τα «αναθηματικά μέλη του ανθρώπινου σώματος», πολλά τα οποία είχαν οπή ανάρτησης (εικόνα 49, 50, 53). Αυτή τους η ιδιαιτερότητα σε σχέση με τα άλλα αντικείμενα, οδήγησε πολλούς μελετητές στην υπόθεση ότι μπορεί να ήταν αναρτημένα σε κάποιο χώρο του ιερού ή ότι τα φορούσαν ως περιπάτα και τα είχαν φέρει ως προσφορές⁸⁸ (εικόνα 53). Ο Peatfield υποστηρίζει ότι ενδεχομένως να γίνονταν και κάποιες άλλες τελετουργίες συμπληρωματικές των μεγάλων εκδηλώσεων κατά τις οποίες γίνονταν σπονδές, όπως θεωρεί ότι συνέβαινε στον ανώτερο αναβαθμό στους Ατσιπάδες⁸⁹.

Τα ανθρωπόμορφα ειδώλια περιλαμβάνουν γυναικείες και ανδρικές μορφές και οι διαστάσεις τους κυμαίνονται μεταξύ δέκα και είκοσι εκατοστών (εικόνα 37, 38, 39, 42, 51, 52, 54, 60, 61, 63, 64, 65). Τα ειδώλια που είχαν τη μορφή γυναικών φορούν φαρδιές φούστες και εξαιτίας αυτής τους της μορφής ονομάζονται κωδωνόσχημα. Η ενδυμασία τους, εκτός από τις φαρδιές φούστες, περιλαμβάνει και ένα περικόρμιο, το οποίο ή αφήνει το στήθος ακάλυπτο ή σχεδόν ακάλυπτο. Τέλος, χαρακτηριστικό είναι και το κάλυμμα της κεφαλής που έχει τη μορφή ψηλού πόλου. Τα φορέματα των ειδωλίων παρουσιάζουν μικρές διαφορές μεταξύ τους αλλά ως προς τις κομώσεις και τα καλύμματα της κεφαλής έχουμε μεγαλύτερη ποικιλία⁹⁰. Τα ανδρικά ειδώλια είναι εξίσου χαρακτηριστικά, καθώς σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις φορούν αιδιοθύλακα και μινωικές μπότες. Επιπλέον, σε αρκετές περιπτώσεις διακρίνουμε ότι η κεφαλή είναι ξυρισμένη τμηματικά, με διάφορους τρόπους⁹¹. Τα

⁸⁷ Peatfield 1990, 121

⁸⁸ Dickinson 2003, 378

⁸⁹ Peatfield 1992, 80

⁹⁰ Rutkowski 1986, 85

⁹¹ Peatfield 1990, 121

ειδώλια που είναι γυμνά και έχουν μόνο ένα ύφασμα στους ώμους τους είναι πολύ σπάνια. Τόσο οι ανδρικές όσο και οι γυναικείες μορφές παρουσιάζουν την τυπική μινωική ενδυμασία και κόμμωση.

Η στάση όλων σχεδόν των ειδωλίων είναι ευθυτενής με τα χέρια ανασηκωμένα, σε στάση δέησης (εικόνα 54, 63, 64, 65). Μερικές φορές μόνο το ένα χέρι είναι σηκωμένο πάνω από το κεφάλι, άλλες η παλάμη ακουμπά στο μέτωπο και σε κάποιες άλλες περιπτώσεις και τα δυο χέρια ακουμπούν το στήθος. Υπάρχουν, ωστόσο, και καθιστά ειδώλια αλλά είναι λίγα στον αριθμό⁹². Τα ανθρώπινα ειδώλια φαίνεται πως αντιπροσωπεύουν τους ίδιους τους προσκυνητές. Οι χαρακτηριστικές τους χειρονομίες παραπέμπουν σε τελετουργίες που σχετίζονται με την επιφάνεια της θεότητας. Αρχαιολογικά, κάτι τέτοιο πιστοποιείται με ειδώλια γυναικείων μινωικών θεοτήτων, που χρονολογούνται στις τελευταίες φάσεις της Εποχής του Χαλκού, όταν τα ιερά κορυφής έχουν πια παρακμάσει⁹³.

Τα «αναθηματικά μέλη ανθρώπινου σώματος» περιλαμβάνουν μεμονωμένες πλαστικές αναπαραστάσεις κεφαλών, μελών και τμημάτων του ανθρώπινου σώματος. Αυτά τα αναθήματα συνδέονται προφανώς με επικλήσεις για θεραπεία κάποιου ασθενούς τμήματος, το οποίο πολλές φορές αναπαρίσταται ως προβληματικό⁹⁴. Μια άλλη κατηγορία πήλινων αντικειμένων αφορά ίσως σε ιερά σύμβολα, όπως σκαραβαίοι, πουλιά και φίδια. Κάποια όμως από αυτά παραμένουν αιγιματικά, όπως οι σιγμοειδείς σπείρες και οι σφαίρες. Φαίνεται, ωστόσο, εξαιρετικά απίθανο το υλικό των προσφορών από τα ιερά κορυφής να αντιπροσωπεύει την έκφραση λατρείας μιας μόνο ομάδας, και μάλιστα των βοσκών. Η προσφορά ειδωλίων ιδιαίτερα επιμελημένης εμφάνισης με περίτεχνα ενδύματα και διακοσμητικά στοιχεία, άλλων ειδωλίων μεγάλου μεγέθους και γενικά πολύτιμων αντικειμένων (όπως τα μεταλλικά), αποτελεί ένδειξη πως στη λατρεία στα ιερά κορυφής συμμετείχαν και επιφανή μέλη της κοινωνίας⁹⁵.

Η ερμηνεία της προσφοράς ανθρώπινων ειδωλίων είναι προβληματική. Ασφαλώς, πρόκειται για συμβολικές απεικονίσεις των ίδιων των προσκυνητών. Ωστόσο, δε φαίνεται να ακολουθείται μια σταθερή καλλιτεχνική σύμβαση ως προς την πλαστική διαμόρφωση αυτών των μορφών. Καθένα από αυτά διαφοροποιείται

⁹² Rutkowski 1986, 87

⁹³ Peatfield 1990, 121

⁹⁴ Peatfield 1990, 122 &
Peatfield 1992, 74

⁹⁵ Dickinson 2003, 378

ποικιλοτρόπως, όπως για παράδειγμα με διαφορές στη στάση και στη χειρονομία. Ο Peatfield⁹⁶ αποδίδει ένα πιο δυναμικό ρόλο σε αυτά τα ειδώλια απ' ό,τι οι άλλοι ερευνητές. Θεωρεί ότι απεικονίζουν τμήμα του τελετουργικού που λάμβανε χώρα στα ιερά κορυφής. Χαρακτηριστικό είναι το επιχείρημά του ότι όπως σε τοιχογραφίες αναπαριστώνται θρησκευτικές πομπές, έτσι και τα ειδώλια αποτελούν αναπαραστάσεις τελετουργιών και στις τρεις διαστάσεις.

Τα ζωόμορφα ειδώλια είναι πολυάριθμα ανάμεσα στα ευρήματα από τα ιερά κορυφής (εικόνα 62). Το μέγεθος τους είναι μικροσκοπικό και κυμαίνεται μεταξύ λίγων χιλιοστών έως και τα είκοσι εκατοστά. Υπάρχουν, βέβαια, και κάποια που είναι μεγαλύτερα σε μέγεθος αλλά αποτελούν μεμονωμένες περιπτώσεις. Η πλειονότητα αυτών των ειδωλίων αφορά σε εξημερωμένα, οικόσιτα ζώα ή ζώα που εκτρέφονταν σε κοπάδια. Τέτοια ζώα είναι οι ταύροι, βόδια, κριάρια, πρόβατα, γουρούνια, σκύλοι, πουλιά (περιστέρια) και σε κάποιες περιπτώσεις κουνάβια, ίσως και αυτά εξημερωμένα⁹⁷. Τα ειδώλια άγριων ζώων είναι σπάνια, αλλά ανάμεσα στα ευρήματα σημαντική θέση καταλαμβάνουν τα ειδώλια αγριοκάτσικων, *αγριμιών* (κρι-κρι). Μια άλλη χαρακτηριστική κατηγορία ειδωλίων από τα ιερά κορυφής είναι αυτή των σκαραβαίων που αποτελούν κατά πάσα πιθανότητα και ιερό σύμβολο⁹⁸. Τέλος, οι μεμονωμένες κεφαλές βοδιών, οι μικρογραφίες άρτων ή καρπών σε ελάσματα και τα μικρογραφικά αγγεία, ίσως να συμβολίζουν θυσία ή προσφορές ειδών διατροφής.

Οι προσφορές δε γίνονταν πιθανώς για ένα και μόνο σκοπό, καθώς και τα ίδια τα αντικείμενα παρουσιάζουν ιδιαίτερα αυξημένη ποικιλομορφία. Θα μπορούσαν να είναι απλά δώρα ως έκφραση ευχαριστίας προς τη θεότητα, εκπλήρωση τάματος, επίκληση για βοήθεια, προστασία ανθρώπων και ζώων, ευγονία και καλοτυχία⁹⁹.

3. Ιερά κορυφής και ιερά σπήλαια

Η λατρεία στα ιερά σπήλαια και στα ιερά κορυφής, αν και παρουσιάζει ορισμένες ομοιότητες, ουσιαστικά είναι διαφορετική. Τα ιερά κορυφής παρουσιάζουν ομοιογένεια ως προς τη λατρεία σε αυτά, ενώ η λατρεία στο κάθε σπήλαιο διαφέρει.

⁹⁶ Peatfield 2001, 54- 55

⁹⁷ Peatfield 1990, 120

⁹⁸ Rutkowski 1986, 87

⁹⁹ Dickinson 2003, 378

Αυτή η διαπίστωση προκύπτει από τη συγκριτική μελέτη των ευρημάτων της κάθε θέσης.

Προκειμένου να προβούμε σε συγκριτική μελέτη που θα οδηγήσει σε ασφαλή συμπεράσματα, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη και το είδος της λατρείας. Αρχικά, θα πρέπει να διαχωρίσουμε την κοινωνική λειτουργία που εξυπηρετούσαν οι λατρευτικές τελετές και τον πολύπλευρο χαρακτήρα της προστάτιδας θεότητας ή θεοτήτων. Θεωρητικά, συγκεντρώσεις ευρημάτων από δυο διαφορετικούς χώρους λατρείας μπορούν να συγκριθούν μεταξύ τους και να παρουσιάζουν διαφοροποιήσεις ή ομοιότητες που ανήκουν σε τέσσερις διαφορετικές εκδοχές. Θα μπορούσαν και οι τελετουργίες που τελούνταν και η θεότητες που λατρεύονταν να ήταν κοινές, οι τελετουργίες να ήταν κοινές και οι θεότητες διαφορετικές, οι θεότητες κοινές και οι τελετουργίες διαφορετικές, οι τελετουργίες και οι θεότητες να διέφεραν.

Τα ιερά κορυφής και τα ιερά σπήλαια παρουσιάζουν κοινά σημεία ως προς τις τελετουργίες και ως προς τα τελετουργικά σκεύη. Και στις δυο περιπτώσεις η λατρεία έχει χθόνιο χαρακτήρα και τα αναθήματα τοποθετούνται στο έδαφος, σε χάσματα, σε σχισμές βράχων ή ανάμεσα σε σταλαγμίτες¹⁰⁰. Επιπλέον, παρατηρείται ομοιότητα και ως προς την τυπολογία των αναθημάτων¹⁰¹. Για παράδειγμα, έχουμε και στις δυο περιπτώσεις ειδώλια ανθρώπων και ζώων (εικόνα 55 έως 58). Ωστόσο, αναθήματα που να δηλώνουν σαφώς την ανθρώπινη σεξουαλική φύση, να απεικονίζουν εγκυμονούσες γυναίκες ή φαλλούς απουσιάζουν εντελώς από τα ιερά σπήλαια. Γενικά, πάντως, τα ιερά κορυφής και τα ιερά σπήλαια φαίνεται πως εξυπηρετούσαν τους ίδιους λατρευτικούς σκοπούς αλλά λατρεύονταν διαφορετικές θεότητες.

Δυο κατηγορίες ευρημάτων που είναι χαρακτηριστικές των ιερών κορυφής και δε συναντώνται σε μεγάλο βαθμό στα ιερά σπήλαια είναι τα αναθήματα που δίνουν έμφαση στην ανθρώπινη σεξουαλική φύση (γονιμότητα) και τα αναθήματα που απεικονίζουν ανατομικά ανθρώπινα μέλη (ίαση). Από την άλλη μεριά, στα ιερά σπήλαια συναντούμε αναθήματα που αφορούν κυρίως στην ανδρική ενηλικίωση και στη γονιμότητα της γης και των ανθρώπων¹⁰². Γενικά, από τα δεδομένα που προκύπτουν από τη μελέτη των ευρημάτων, οι τελετουργίες που λάμβαναν χώρα στα ιερά κορυφής και στα ιερά σπήλαια ήταν πρακτικά παρόμοιες.

¹⁰⁰ Watrous 1996, 92- 93

¹⁰¹ Watrous 1996, 93
Jones 1999, 40

¹⁰² Watrous 1996, 94

Συνοψίζοντας, και στις δυο κατηγορίες ιερών χώρων λατρεύονταν θεότητες από τις οποίες κάποιες μπορεί να ήταν κοινές και κάποιες όχι. Είχαν υπό την προστασία τους το τρίπτυχο γέννηση ή γυναικεία ωρίμανση/γονιμότητα γης/ανδρική ενηλικίωση και στην περίπτωση των ιερών κορυφής έδιναν ιδιαίτερη έμφαση στην υγεία. Εκτός από τις ομοιότητές τους ως προς τα λατρεία, σημαντικό να αναφερθεί είναι και το γεγονός ότι η λατρεία και στις δυο αυτές κατηγορίες ιερών χώρων ξεκινάει κατά την ίδια χρονική περίοδο, κατά τις ύστερες φάσεις της MM IA ή κατά τις πρώιμες της MM IB περιόδου¹⁰³.

¹⁰³ Watrous 1996, 74

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ: ΛΑΤΡΕΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Σε πολλές περιπτώσεις τόσο στην αρχαιότητα, όσο και στη σύγχρονη εποχή η θρησκεία συμβαδίζει με την πολιτική και την επηρεάζει σε αρκετά μεγάλο βαθμό. Στη μινωική αρχαιολογία κάτι τέτοιο είναι αρκετά δύσκολο να ανιχνευθεί λόγω της απουσίας γραπτών πηγών. Από τα αρχαιολογικά κατάλοιπα όμως, μπορούμε να εξάγουμε κάποιο συμπέρασμα, καθώς έχουν εντοπιστεί ιεροί χώροι σε οικισμούς, ανακτορικά συγκροτήματα και υπαίθριους χώρους που μπορούν να δώσουν το στίγμα της θρησκευτικής αντίληψης της εποχής σε συνάρτηση με τις κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις. Πολλές φορές, ωστόσο, το κοσμικό συγχέεται με το ιερό αφού ο πυρήνας του μινωικού πολιτισμού είναι ο ίδιος ο άνθρωπος και η φύση.

Στο κεφάλαιο που ακολουθεί θα εξεταστεί το ζήτημα της σχέσης των ιερών κορυφής με την ίδρυση των ανακτόρων και γενικά σε ποιο βαθμό το ιερατείο επηρέασε τις πολιτικές εξελίξεις της εποχής.

1. Ιερά κορυφής και ανάκτορα

Σε προηγούμενο κεφάλαιο μιλήσαμε για τα τοπογραφικά χαρακτηριστικά των ιερών κορυφής. Σύμφωνα με την άποψη κάποιων μελετητών, κάποια από αυτά, όπως η ορατότητα μεταξύ τους και με το γειτονικό τους οικισμό και η εποπτεία στο χώρο, ίσως να εμπεριέχουν και στοιχεία πολιτικής γεωγραφίας ή να εντάσσονται σε ένα δίκτυο ιεραρχίας οικισμών. Το γεγονός ότι αρκετά ιερά κορυφής στην ανατολική Κρήτη είχαν οπτική επαφή μεταξύ τους, ίσως να οδήγησε στην ενότητα των οικισμών υπό μια τελετουργική πρακτική αλλά η έλλειψη ιεραρχίας να προκάλεσε τη δημιουργία αρκετών κεντρικών οικισμών με πρότυπο εγκατάστασης την πυρηνική οργάνωση¹⁰⁴. Η περιοχή που είναι ορατή από κάθε ιερό κορυφής ή από μια ομάδα ιερών που διακρίνονται μεταξύ τους στο χώρο, μπορεί να γίνει κατανοητή ως

¹⁰⁴ Soetens et al. 2001, 6

πολιτική ενότητα που αργότερα να οδηγεί στην ίδρυση συγκροτημάτων κεντρικής εξουσίας, στην ίδρυση των ανακτόρων.

Κατά την Προανακτορική εποχή στη μινωική Κρήτη, οι μικρές κοινότητες ανθρώπων χρησιμοποιούσαν ως ιερά τους χώρους ενταφιασμού. Αυτό συνέβαινε, κατά πάσα πιθανότητα, προκειμένου να επιβεβαιωθεί η ταυτότητα και το πνεύμα της ομάδας μέσα από τις τελετουργίες που λάμβαναν χώρα στους τάφους. Η γένεση των ανακτόρων μαρτυρά την ανάπτυξη και εξέλιξη από τις μικρές κοινότητες σε μια πιο οργανωμένη κοινωνία που αναπτύσσεται γύρω από μεγαλύτερους οικισμούς και ανακτορικά συγκροτήματα. Τα ιερά κορυφής, εγκατεστημένα στα προεξέχοντα βουνά, είναι ένα φαινόμενο των ανακτορικών χρόνων. Η τοπογραφική τους θέση προκαλεί το αίσθημα κοινής ταυτότητας για μια πιο διευρυμένη κοινότητα. Ένα ορεινό τοπίο ταιριάζει πιο πολύ στο χαρακτήρα μιας κοινωνίας που στηρίζεται στη γεωργία. Η θρησκευτική συνοχή μεταξύ των θέσεων ενταφιασμού και των ιερών κορυφής αποδεικνύεται από την ομοιότητα μεταξύ των αντικειμένων λατρείας.

Ο χαρακτήρας της σχέσης μεταξύ ιερών κορυφής και ανακτόρων εκφράζεται, όπως είπαμε και πιο πάνω, σε χαρακτηριστικά που εντοπίζονται και στη Νεοανακτορική εποχή. Με την ίδρυση ιερών κτιρίων και την προσφορά πλούσιων αγαθών, η αυξανόμενη ανθρώπινη ισχύς ακολουθεί τη διακόσμηση των ιερών κορυφής. Τη στιγμή που τα περισσότερα αστικά και οικιακά ιερά παρουσιάζουν εξοπλισμό μόνο για τη διεξαγωγή των τελετών, στα ιερά κορυφής έχουμε αποδείξεις για μεγάλες ποσότητες αναθηματικών αντικειμένων¹⁰⁵.

Χρονολογικά, η εμφάνιση των ιερών κορυφής προηγείται της ίδρυσης των πρώτων ανακτόρων. Ο Cherry¹⁰⁶ ερμήνευσε τη χρήση των ιερών κορυφής κατά τη MM περίοδο ως αναπόσπαστο κομμάτι της ανάπτυξης της ανακτορικής πολιτείας. Θεωρώντας, λοιπόν, το παραπάνω γενική αρχή, διαφώνησε ως προς τη θεώρηση ότι η θρησκεία είχε ανάγκη περισσότερο να διατηρήσει την κοινωνική ιεραρχία από το να την εγκαθιδρύσει. Το πρότυπο αυτό είχε ισχύ για όσο διάστημα θεωρούνταν ότι το φαινόμενο των ιερών κορυφής παρουσιάζεται μόνο κατά τη MM I-II, δηλαδή την περίοδο της ίδρυσης των πρώτων ανακτόρων. Η σχέση μεταξύ ανακτόρων και ιερών κορυφής δεν εντοπίζεται μόνο στη χρονολογική συγχρονία. Αποδείξεις ευθείας συσχέτισης θα μπορούσαν να είναι, σύμφωνα με τον Cherry, το γεγονός ότι τα ιερά κορυφής αναπαριστώνται εικονογραφικά σε ευρήματα που προέρχονται από τα

¹⁰⁵ Peatfield 1987, 89

¹⁰⁶ Cherry 1978, 411- 437

ανάκτορα, τα ανάκτορα και τα ιερά κορυφής έχουν τον ίδιο θρησκευτικό μηχανισμό και τέλος, η Γραμμική Α είναι κοινή και στα δυο. Ο θρησκευτικός μηχανισμός αφορά στην λατρεία γονιμικών, χθόνιων θεοτήτων με κοινές τελετουργικές πρακτικές σε κάθε ιερό και όμοια τυπολογικά αφιερώματα. Όλα τα παραπάνω είναι χαρακτηριστικά της Νεοανακτορικής εποχής και έρχονται σε αντίθεση με αυτό που ήταν αποδεκτό μέχρι πρότινος, ότι τα ιερά κορυφής παρουσιάζονται μόνο στην Παλαιοανακτορική εποχή. Συνεπώς, αποδεικνύεται μια «ευθεία σχέση» μεταξύ ιερών κορυφής και ανακτόρων.

Ωστόσο κατά άλλους, η λατρεία στα ιερά κορυφής έλκει την καταγωγή της στις θρησκευτικές πρακτικές της ΠΜ περιόδου¹⁰⁷. Εκτός από ένα οικιακό ιερό που ανασκάφηκε στη θέση Φούρνου Κορυφή, οι κύριοι λατρευτικοί χώροι ήταν οι τάφοι. Οι θολωτοί τάφοι της πεδιάδας της Μεσαράς, με τα πολύπλοκα πλευρικά δωμάτια, τους λιθόστρωτους ανοιχτούς χώρους, τα χαρακτηριστικά κτερίσματα που απαντώνται και ως αναθήματα ιερών (όπως οι κέρνοι, οι διπλοί πελέκεις, τα ιερά κέρατα και τα ειδώλια) και τη συνέχεια των προσφορών στο χρόνο, αποτελούν την πιο σαφή απόδειξη θρησκευτικής τελετουργίας στα πλαίσια των ταφικών εθίμων¹⁰⁸. Τα αρχαιολογικά δεδομένα από την ανατολική Κρήτη είναι λιγότερο διαφωτιστικά αν και, ενδεχομένως, να έχουμε και εκεί τις ίδιες αναλογίες. Η ανάλυση, όμως, των ανθρωπόμορφων αγγείων από τον Warren ως ειδώλια θεοτήτων έρχεται σε αντίθεση με την υπόθεση για μια γενική ομοιομορφία της θρησκείας της ΠΜ περιόδου.

Πολλοί μελετητές πρότειναν ότι αυτοί οι τάφοι χρησιμοποιούνταν από ομάδες με δεσμούς συγγένειας. Σε κάθε πολιτισμό, εξάλλου, τα ταφικά έθιμα αποτελούν μια σημαντική λειτουργία για την επιβεβαίωση του συναισθήματος της κοινής καταγωγής όταν οι άνθρωποι έρχονταν αντιμέτωποι με το θάνατο. Ο Malinowski υποστήριξε ότι ο θάνατος αφήνει ένα μικρό μέρος της κοινότητας να «ακρωτηριάζεται» ψυχολογικά και τα ταφικά έθιμα είναι μια κοινοτική διαδικασία ώστε να επιβεβαιωθεί η συνοχή της κοινότητας. Η συνοχή και η αλληλεγγύη μπορούν, επίσης, να επεκταθούν στα πνεύματα των νεκρών, τα αρχέγονα πνεύματα. Η σπουδαιότητα των εθίμων που ακολουθούν την ταφή έρχεται σε αντίθεση με την ασέβεια προς τα βιολογικά κατάλοιπα του νεκρού. Αυτό φαίνεται από την τυμβωρυχία και την αφρόντιστη ανακομιδή των οστών.

¹⁰⁷ Jones 1999, 35- 36

¹⁰⁸ Peatfield 1987, 90

Από τα αρχαιολογικά δεδομένα που προέρχονται από τους θολωτούς τάφους της πεδιάδας της Μεσαράς παρατηρείται ένα κοινό θρησκευτικό υπόβαθρο. Το φαινόμενο αυτό, προφανώς, είχε σκοπό τον καθορισμό και τη διατήρηση της αλληλεγγύης και της συνοχής της κοινότητας. Επικρατεί μια γενική εικόνα με συγκεκριμένες προσφορές για τους νεκρούς και λαμβάνουν χώρα τελετουργίες σε συλλογικό επίπεδο για τα προγονικά πνεύματα. Πρέπει, επομένως, να εξεταστούν οι θολωτοί τάφοι, καθώς οι σημαντικότερες λατρευτικές πράξεις της ΠΜ περιόδου εντοπίζεται σε αυτούς. Απ' ότι φαίνεται, στους θολωτούς τάφους λάμβαναν χώρα, αρχικά, όλες οι κύριες τελετουργίες της κοινότητας, συμπεριλαμβανομένων και εκείνων "που έχουν σχέση με την γονιμότητα της γης και τον κύκλο των εποχών". Μεταξύ των ιερών κορυφής και των θολωτών υπήρξε μια χρονολογική επικάλυψη. Τα ευρήματα που προέρχονται από αυτούς και χρονολογούνται στη ΜΜ περίοδο αφορούν κυρίως σε κεραμική, η οποία, λαμβάνοντας υπόψη την βαθμιαία αλλαγή των ταφικών εθίμων, μαρτυρά ότι οι προσφορές ήταν απομεινάρια των πρωιμότερων θρησκευτικών παραδόσεων.

Τα ιερά κορυφής εμφανίζονται ταυτόχρονα και στην κεντρική και ανατολική Κρήτη. Το σημαντικό στοιχείο είναι ότι άρχισαν να χρησιμοποιούνται στη μεταβατική περίοδο, ως τμήμα της κίνησης προς την αστικοποίηση και της συγκέντρωσης της οικονομίας και της δύναμης που οδήγησαν στα ανάκτορα. Επιπλέον, η θέση στο χώρο των ιερών κορυφής, σύμφωνα με τον Peatfield¹⁰⁹, απεικονίζει τη σχέση μεταξύ αυτών των ιερών και της περιοχής στην οποία ανήκαν ή υπηρετούσαν. Ήταν τοπογραφικά και θρησκευτικά σημεία εστίασης για τις κοινότητες των οικισμών. Φαίνεται ότι αυτή η ώθηση προς την ενδυνάμωση του αισθήματος της κοινής ταυτότητας στη μινωική ανακτορική κοινωνία, οδήγησε πιο νωρίς στην ίδρυση των ιερών κορυφής.

Ο Rutkowski, από τη μεριά του, πρότεινε ότι τα ιερά κορυφής αποκτούν θεσμοποιημένο ρόλο από τη ΜΜΙΙΙ περίοδο¹¹⁰. Αυτό πρέπει να συνδεθεί με τα πρώτα κτήρια των ιερών. Οι ανασκαφείς του ιερού στον Πετσοφά δήλωσαν ρητά, ότι τα κτήρια ήταν πιο πρόσφατες κατασκευές. Η ίδια αξίωση ισχύει και για τις άλλες σχετικές περιοχές. Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα στο ιερό του Γιούχτα χρονολογούνται επίσης στη ΜΜΙΙΙ. Τα καλύτερα τεκμηριωμένα κτήρια των ιερών βρίσκονται μόνο σε επτά θέσεις. Τα ιερά που παρουσιάζουν καλύτερη αρχιτεκτονική

¹⁰⁹ Peatfield 1987, 90

¹¹⁰ Peatfield 1987, 92

τεκμηρίωση είναι ο Γιούχτας (που συνδέεται με την Κνωσό και τις Αρχάνες), ο Πετσοφάς (επάνω από το Παλαίκαστρο), ο Κόφινας (στα Αστερούσια, που συνδέεται με τη Φαιστό και τους οικισμούς της Μεσαράς), ο Πύργος (επάνω από την Τύλισο), οι Γωνιές (επάνω από τον Σκλαβόκαμπο), ο Τραόσταλος (επάνω από τη Ζάκρο) και ο Βρύσινας (κοντά στο Ρέθυμνο) (εικόνα 3, 4). Αυτές είναι ακριβώς οι περιοχές όπου η ανασκαφή έχει αποκαλύψει υλικό που χρονολογείται στους νεοανακτορικούς χρόνους και περιλαμβάνει αντικείμενα πολυτελείας, Γραμμική Α, λίθινα αγγεία, κοσμήματα, μεταλλικά και πήλινα ειδώλια με χαρακτηριστικά γνωρίσματα της νεοανακτορικής τέχνης. Φαίνεται ότι ο αυξανόμενος πληθυσμός και αυξανόμενοι πόροι κατευθύνθηκαν προς συγκεκριμένες περιοχές, ενώ άλλες εγκαταλείφθηκαν. Αυτή η διαδικασία μπορεί να ήταν σταδιακή. Οι επιλεγμένες περιοχές είναι εκείνες που συνδέονται με αυτά που μπορούν να κληθούν ως "ανακτορικά κέντρα", εάν όχι με τα ίδια τα ανάκτορα. Επιπλέον, σημαντικοί πληθυσμιακά οικισμοί ξεχώρισαν με την ίδρυση σε αυτούς νεοανακτορικών επαύλεων.

Ότι τα ιερά κορυφής ήταν τα κύρια κοινοτικά ιερά δε μπορεί να αμφισβητηθεί. Τα οικιακά /αστικά /ανακτορικά ιερά είναι συνήθως μικρά και τα ευρήματά τους είναι τελετουργικός εξοπλισμός. Από τα σύνολα αυτά λείπουν τα ειδώλια και οι αναθηματικές προσφορές. Τα ιερά κορυφής και τα οικιακά ιερά φαίνεται πως λειτούργησαν συμπληρωματικά¹¹¹. Τα οικιακά ιερά χρησιμοποιήθηκαν για την αποθήκευση και την επίδειξη των τελετουργικών σκευών και, ενδεχομένως, για την εκφράση της προσωπικής αφοσίωσης. Σε αντίθεση, το υλικό από τα ιερά κορυφής αποτελείται σχεδόν εξ ολοκλήρου από τα αντικείμενα προσφορών. Ο Δαβάρας έχει σημειώσει ότι η αποσπασματική φύση των ευρημάτων από τα ιερά κορυφής δείχνει ότι ήταν σκόπιμα σπασμένα, πιθανώς κατά τη διάρκεια ή μετά την ολοκλήρωση του τελετουργικού¹¹². Οι εικονογραφικές αναπαραστάσεις παρουσιάζουν τις τελετουργίες συνήθως σε ύπαιθρο. Αντίθετα από τα πολλά οικιακά ιερά, όλα τα ιερά κορυφής αποκαλύπτουν τα στοιχεία της τελετουργικής δραστηριότητας. Αυτό δε σημαίνει ότι η κοινοτική τελετουργία περιοριζόταν μόνο στα ιερά κορυφής. Κατά πάσα πιθανότητα, σε μια πρώιμη φάση, οι τελετουργίες που σχετίζονταν με τα κύρια εποχικά γεγονότα λάμβαναν χώρα σε αυτά και έτσι διατηρήθηκε το κοινοτικό πνεύμα και η κοινή ταυτότητα. Ωστόσο, η λατρεία δε λάμβανε χώρα μόνο στο κοινοτικό ιερό αλλά και σε άλλους ιερούς χώρους εντός του

¹¹¹ Peatfield 1987, 92

¹¹² Davaras 1981

οικισμού. Δεν υπάρχει, δηλαδή, μονοπώλιο της λατρευτικής πρακτικής στα ιερά κορυφής αλλά η λατρεία εντός και εκτός του οικισμού λειτουργεί συμπληρωματικά.

Έχει υποστηριχθεί, ότι τα ιερά κορυφής της παλαιοανακτορικής περιόδου ήταν μια φυσική εξέλιξη της λατρευτικής πρακτικής από τους ΠΜ τάφους σε κοινοτικές θέσεις λατρείας. Η διάδοσή τους σε όλη σχεδόν την Κρήτη ήταν μια εκδήλωση του θρησκευτικού αισθήματος του αγροτικού πληθυσμού, το οποίο επεκτάθηκε στα αστικά κέντρα (εικόνα 4, 15). Κατά τη νεοανακτορική περίοδο, το αυξανόμενο ανθρώπινο δυναμικό και ο αυξανόμενος πλούτος ακολουθούν το παλαιότερο πρότυπο. Τα ιερά κορυφής συνδέονται με τα πολιτικά και οικονομικά κέντρα αποκλείοντας τις απομονωμένες περιοχές και προάγοντας ένα θρησκευτικό συγκεντρωτισμό¹¹³. Ο Gellner¹¹⁴ προτείνει ένα πρότυπο μιας παραδοσιακής, αγροτικής κοινωνίας, που εξουσιάζεται από μια θρησκευτική ιεραρχία. Ο ίδιος σημειώνει ότι "τα συστήματα αυτού του είδους δοκιμάζουν μερικές φορές προσπάθειες εμπνευσμένες και καθοδηγούμενες από μια ελίτ, με στόχο τη θρησκευτική ενοποίηση. Η ελίτ αυτή επιθυμεί να επιβεβαιώσει το μονοπώλιο της μαγείας, του τελετουργικού και της σωτηρίας και να προβληθεί ένας ιερέας-μάγος, που τείνει να απομείνει, ειδικά μεταξύ του αγροτικού πληθυσμού. Το θρησκευτικό μονοπώλιο μπορεί να είναι τόσο αγαπητό σε αυτή την κοινωνική τάξη, όσο και το καταναγκαστικό και φορολογικό μονοπώλιο είναι στη πολιτική ελίτ ". Στη νεοανακτορική περίοδο, ο ανακτορικός διοικητικός έλεγχος της οικονομίας επεκτάθηκε με την χρήση του δικτύου των επαύλεων. Προς αυτή την επέκταση της δύναμης έτεινε το διαρκώς αυξανόμενο μονοπώλιο της θρησκευτικής αρχής και των μηχανισμών της, των οποίων η συγκέντρωση στα ιερά κορυφής ήταν μόνο ένα μέρος¹¹⁵.

¹¹³ Peatfield 1987, 93

¹¹⁴ Gellner 1982, 165- 187

¹¹⁵ Peatfield 1987, 93

2. Ιερά κορυφής εκτός Κρήτης

Η θέση Καστρί, στα Κύθηρα (εικόνα 33), θεωρείται μια από τις σημαντικότερες μινωικές αποικίες στην περιοχή του Αιγαίου. Εκτός από τον μινωικό οικισμό, στη θέση Αγ. Γεώργιος εντοπίστηκε ιερό κορυφής¹¹⁶. Το ιερό βρίσκεται σε υψόμετρο 350μ. (εικόνα 43). Και σε απόσταση τεσσάρων χιλιομέτρων μακρύτερα από τον οικισμό. Η ακμή του ιερού τοποθετείται χρονολογικά, βάσει της κεραμικής, στην MM III-YM I/YM IB. Η λατρεία, ωστόσο, συνεχίστηκε και κατά την YM II¹¹⁷.

Το ιερό στον Αγ. Γεώργιο παρουσιάζει όλα τα χαρακτηριστικά, τοπογραφικά και αρχιτεκτονικά, που το ταυτίζουν με ιερό κορυφής. Τα ευρήματα που προήλθαν από την ανασκαφή, ήταν άφθονα και τυπικά των ευρημάτων από τα ιερά κορυφής. Το πιο σημαντικό, ίσως ήταν ένα σκεύος από μαύρο στεατίτη (κουτάλα;) (εικόνα 44). Το σκεύος παρουσιάζει, επίσης, μια επιγραφή σε Γραμμική Α¹¹⁸. Τα αναθήματα που βρέθηκαν είναι είτε από πηλό, είτε από μέταλλο και σε πολύ μεγάλο βαθμό πρόκειται για ανθρωπόμορφα ειδώλια (εικόνα 45 έως 54). Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζουν κάποια χάλκινα αναθήματα «ανθρώπινων μελών», τα οποία παρουσιάζουν οπή ανάρτησης (εικόνα 53). Τυπολογικά παράλληλα, έχουμε και από άλλα ιερά κορυφής, αλλά είναι μόνο από πηλό¹¹⁹. Επιπλέον, έχουμε και αρκετά ευρήματα λεπτής τέχνης κεραμικής, γεγονός που σπανίζει σε άλλα ιερά τέτοιου τύπου. Η παρουσία τυπικής κεραμικής στον Αγ. Γεώργιο, αναμφίβολα, μαρτυρά την ύπαρξη ιερού κορυφής σε άμεση αναφορά με τον παρακείμενο μινωικό οικισμό του Καστριού. Συνεπώς, πρόκειται για μια σημαντική μινωική αποικία.

Κάθε ιερό κορυφής παρουσιάζει, εκτός των τυπικών χαρακτηριστικών που το εντάσσουν στην κατηγορία των ιερών κορυφής, και μια ιδιαίτερη κατηγορία ευρημάτων που το διαφοροποιεί από τα υπόλοιπα. Για παράδειγμα, το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό στο ιερό του Γιούχτα είναι τα ογκώδη αρχιτεκτονικά του κατάλοιπα, στο ιερό στους Ατσιπάδες η παρουσία φαλλών, στο ιερό του Πετσοφά τα πήλινα ειδώλια σκαραβαίων του είδους *copris hispanus* (εικόνα 59). Στο ιερό κορυφής του Αγ. Γεωργίου, στα Κύθηρα, το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό είναι η παρουσία λιγότερων,

¹¹⁶ Sakellarakis 1996, 83

¹¹⁷ Sakellarakis 1996, 87

¹¹⁸ Sakellarakis 1996, 84

¹¹⁹ Sakellarakis 1996, 85

σε σχέση με αλλού, ανθρωπόμορφων ειδωλίων¹²⁰. Επιπλέον, χαρακτηριστικός είναι ο μικρός αριθμός αναθημάτων από πηλό που να απεικονίζουν ζώα ή είδη διατροφής.

Από τα αρχαιολογικά δεδομένα προκύπτει ότι οι κάτοικοι στο Καστρί δεν ήταν απλοί βοσκοί. Για πρώτη φορά έχουμε αναθήματα σε ιερό κορυφής με τη μορφή πάσχοντων ανθρώπινων μελών, που είναι από χαλκό. Προφανώς, πρόκειται για αναθήματα μιας πλούσιας κοινωνικής ομάδας, ίσως εμπόρων ή ναυτικών. Επιπρόσθετα, στο Καστρί βρίσκουμε θαλάσσια όστρεα γένους *myrex*, τα οποία οι κάτοικοι του οικισμού προφανώς εκμεταλλεύτηκαν για την παραγωγή ιώδους βαφής¹²¹. Η γεωγραφική θέση των Κυθήρων βοηθούσε στον έλεγχο των θαλάσσιων δρόμων προς την ηπειρωτική Ελλάδα από την Κρήτη και ιδιαίτερα προς την πλούσια Λακωνία. Από ευρήματα που προέρχονται από την Κνωσό, γνωρίζουμε π.χ. την εισαγωγή στην Κρήτη σπαρτιάτικου βασάλτη.

Όπως το ιερό κορυφής στο Γιούχτα, έτσι και το ιερό στον Αγ. Γεώργιο έχει εξαιρετική θέα προς τη θάλασσα. Επιπλέον, και τα δυο ιερά ακμάζουν και έχουν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που χρονολογούνται στην ίδια χρονική περίοδο, δηλαδή κατά την MM III-ΥΜ I¹²². Προφανώς, όπως συνέβη στην περίπτωση του Γιούχτα, έτσι και στο ιερό κορυφής στα Κύθηρα η κοινοτική λατρεία μετατράπηκε σε ανακτορική υπό την καθοδήγηση μιας κεντρικής εξουσίας.

Αρχαιολογικά, μπορεί να διατυπώσει κανείς την άποψη ότι το ιερό στον Αγ. Γεώργιο και ο οικισμός στο Καστρί σχετίζονταν με την κεντρική και όχι με την δυτική Κρήτη. Αυτό συνέβαινε, προφανώς, στα πλαίσια της εξάπλωσης που ξεκινούσε από το σημαντικότερο ανακτορικό συγκρότημα της Κνωσού και στόχο είχε την εγκαθίδρυση της μινωικής θαλασσοκρατίας σε αυτό το σημείο του Αιγαίου. Εύλογα, θα αναρωτιόταν κανείς αν έχουμε ενδείξεις για μια τέτοια πολιτική και σε άλλες περιοχές. Από τα αρχαιολογικά κατάλοιπα που προέρχονται από τα ιερά κορυφής γνωρίζουμε ότι κατά τη διάρκεια λατρευτικών τελετών οι προσκυνητές άναβαν πυρές στο χώρο του ιερού. Λόγω της τοποθέτησης των ιερών σε κορυφές βουνών και λόφων, γεγονός που τους παρείχε τη δυνατότητα εποπτείας της γύρω περιοχής και της θάλασσας, αυτές οι πυρές θα μπορούσαν να λειτουργούν ως σηματοδότες (φρυκτωρίες) τόσο για τους ταξιδιώτες του Αιγαίου, όσο και τους πιστούς ακόμα και αν βρίσκονταν μακριά. Οι πυρές θα μπορούσαν να στέλνουν

¹²⁰ Sakellarakis 1996, 88-89

¹²¹ Sakellarakis 1996, 89

¹²² Sakellarakis 1996, 90- 93

φωτεινά σήματα σε μεγάλη απόσταση, τόσο στη γεωγραφική έκταση της Κρήτης, όσο και προς άλλες περιοχές του Αιγαίου. Αναφορικά, στη θέση Τρούλος της Κέας υπάρχει μια υπόθεση για την ύπαρξη ιερού κορυφής. Η ίδια υπόθεση ισχύει και για τη θέση Φιλέριμος στα Τριάντα της Ρόδου, τη Μικρή Βίγλα¹²³ στη Νάξο και το Κόκκινο Βουνό κοντά στο Ακρωτήρι της Θήρας¹²⁴. Για να διατυπώσουμε, όμως, με βεβαιότητα κάτι τέτοιο θα πρέπει να περιμένουμε τα αποτελέσματα των σχετικών ερευνών σε αυτές τις θέσεις. Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η μινωική επιρροή δεν πρέπει να ήταν η ίδια σε όλες τις περιοχές του Αιγαίου. Αυτό δικαιολογείται, τόσο εξαιτίας των μεγάλων αποστάσεων ορισμένων περιοχών από την Κρήτη, όσο και εξαιτίας των κατά τόπους διαφορετικών ανθρώπινων ομάδων.

¹²³ Sakellarakis 1996, 94

¹²⁴ Sakellarakis 1996, 98

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η μελέτη των ιερών κορυφής και η ερμηνεία των αρχαιολογικών δεδομένων που προέρχονται από αυτά μπορεί να γίνει με δυο βασικούς άξονες. Ο πρώτος είναι αυτός της λατρείας, καθώς πρόκειται για ιερούς χώρους και μάλιστα ιδιαίτερης σημασία, και ο δεύτερος είναι αυτός της πολιτικής γεωγραφίας. Ο λόγος που η πολιτική διάσταση αποτελεί το δεύτερο βασικό άξονα για τη μελέτη των δεδομένων από τα ιερά κορυφής έχει δυο προεκτάσεις. Η ιστορία της ανθρωπότητας διδάσκει ότι η θρησκεία παίζει πολύ σπουδαίο ρόλο στα πολιτικά γεγονότα. Επομένως, μια υπόθεση εμπλοκής του ιερατείου στα πολιτικά πράγματα της εποχής, ακόμα και σε μια τόσο πρώιμη περίοδο όπως η Εποχή του Χαλκού, δεν θα ήταν απόλυτα εσφαλμένη αρκεί τα δεδομένα να αφήνουν περιθώρια για μια τέτοια ερμηνεία. Από την άλλη πλευρά, θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι η πολιτική ηγεσία της εποχής χρησιμοποίησε το θρησκευτικό αίσθημα για λόγους πολιτικής ενότητας και σκοπιμότητας.

Η παρουσίαση και ανάλυση των δεδομένων από τα ιερά κορυφής που προηγήθηκε στα τέσσερα κεφάλαια της παρούσας εργασίας, μπορεί να οδηγήσει σε μια συμπερασματική προσέγγιση των δεδομένων. Τα συμπεράσματα που προκύπτουν αφορούν αφενός στο ζήτημα της λατρείας και αφετέρου στο ζήτημα της πολιτικής, όπως προσδιορίστηκε πιο πάνω.

Η λατρεία στους προανακτορικούς χρόνους εντοπίζεται αρχαιολογικά κυρίως σε τάφους. Οι θολωτοί τάφοι συνιστούν μια πολυάριθμη ομάδα ταφικών μνημείων με πλούσια και ποικίλα κτερίσματα. Σε αυτή την περίπτωση έχουμε αφιερώματα των ζωντανών προς τους νεκρούς συγγενείς τους. Ο κάθε θολωτός ανήκει, κατά πάσα πιθανότητα σε μια οικογένεια ή σε μια ομάδα ανθρώπων με ισχυρούς δεσμούς συγγένειας. Η λατρεία έχει, λοιπόν, αρχικά χθόνιο χαρακτήρα και αποσκοπεί στην ενδυνάμωση του αισθήματος της κοινής καταγωγής. Επιπλέον, έχει σχέση και με την πεποίθηση για απόδοση τιμών προς τους νεκρούς προγόνους με στόχο τη γονιμότητα της γης.

Στους παλαιοανακτορικούς χρόνους έχουμε την εμφάνιση των ιερών κορυφής και τη μεταφορά της λατρείας από τους θολωτούς τάφους σε αυτά. Επιπρόσθετα, παρατηρείται και η ίδρυση νέων και πιο μεγάλων οικισμών, οι οποίοι βρίσκονται σε άμεση οπτική επαφή με ένα ή περισσότερα ιερά κορυφής. Συνεπώς, τα

ιερά αυτά είναι πλέον χώροι κοινοτικής λατρείας. Οι μινωίτες τα ίδρυσαν σε κορυφές βουνών ή λόφων, ώστε η οπτική επαφή με τους παρακείμενους οικισμούς ή με τα υπόλοιπα ιερά κορυφής να είναι η καλύτερη δυνατή. Τα ευρήματα περιλαμβάνουν αφιερώματα που στο μεγαλύτερο ποσοστό τους πρόκειται για πήλινα ειδώλια ανθρώπων και ζώων χαρακτηριστικής τυπολογίας. Από την παρατήρηση των αφιερωμάτων διαπιστώνουμε ότι είναι φτιαγμένα τόσο από ευτελή(πηλός), όσο και από πιο πολύτιμα και δυσεύρετα υλικά (π.χ. χαλκός). Συνεπώς, στη λατρεία σε αυτούς τους ιερούς χώρους συμμετέχουν άνθρωποι από όλα τα κοινωνικά στρώματα, και φτωχοί και πλούσιοι, συμπέρασμα που προκύπτει από την παρουσία τόσο πολύτιμων, όσο και μικρής αξίας αναθημάτων. Το πλέον ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των αφιερωμάτων στα ιερά κορυφής είναι η παρουσία μεμονωμένων πήλινων ή χάλκινων ανθρωπίνων μελών (π. χ. χεριών, ποδιών). Ακόμα, εκτός από την πιθανότατη προσφορά αγαθών σε φυσική μορφή, υπάρχουν και πήλινες μικρογραφίες αγαθών, όπως άρτοι, που αποτελούν τη συμβολική προσφορά προς τη θεότητα. Δε γνωρίζουμε με βεβαιότητα πόσες θεότητες λατρεύονταν στα ιερά κορυφής και ποια ήταν η φύση τους. Το μόνο που μπορούμε να πούμε είναι ότι η λατρεία και οι τελετουργίες που λάμβαναν χώρα σε ανοιχτούς χώρους, σχετίζονται με την ευγονία της φύσης και την προστασία των πιστών από διάφορες δυσάρεστες καταστάσεις. Η ίδρυση των ιερών κορυφής σε κορυφές λόφων ή βουνών και η εποπτεία στο χώρο που αυτές οι θέσεις παρείχαν, ίσως να μαρτυρούν την ανάγκη να έχει και η ίδια η θεότητα οπτική επαφή προς το χώρο που βρίσκεται υπό την προστασία της. Μια άλλη εκδοχή είναι η δυνατότητα των πιστών του οικισμού που δεν μπορούσαν να συμμετέχουν στη λατρεία στο ιερό να έχουν οπτική επαφή τουλάχιστον των πυρών που άναβαν σε αυτά. Είναι προφανές ότι ίσχυε το δίπτυχο προσφορά-ανταπόδοση σε συνδυασμό με την γνωστοποίηση προς τη θεότητα που προβλήματος που ζητούσε επίλυση. Τα αφιερώματα με τα μεμονωμένα ανθρώπινα μέλη ίσως μαρτυρούν την πίστη ότι η θεότητα δεν μπορούσε να γνωρίζει τα πάντα για τους ανθρώπους που τη λάτρευαν. Με την αφιέρωση ανθρωπίνων μελών, εν είδει «ταμάτων», οι πιστοί ίσως γνωστοποιούν στη θεότητα το πάσχον μέλος του σώματος που χρειάζεται ίαση. Η θεότητα ή οι θεότητες, όποια ή όποιες και αν ήταν αυτές, δε φαίνεται να έχουν παντογνωσία, αλλά μόνο δυνατότητες που θα μπορούσαν να αλλάξουν την καθημερινή ζωή των ανθρώπων. Η καθημερινή ζωή περιλαμβάνει την καλή σοδειά και την καλή υγεία. Στα περισσότερα, αν όχι σε όλα, ιερά κορυφής χαρακτηριστική είναι η παρουσία θαλάσσιων βοτσάλων. Οι λόγοι που οδήγησαν σε αυτές τις

συγκεντρώσεις είναι άγνωστοι, αλλά κατά τη γνώμη μου, πολύ πιθανό είναι να συμβολίζουν την παρουσία του υγρού στοιχείου στο χώρο της λατρείας και κατά προέκταση την προστασία του θαλάσσιου εμπορίου και του θαλάσσιου πλούτου.

Κατά τους νεοανακτορικούς χρόνους η λατρεία στα ιερά κορυφής παρακαμάζει και μόνο ελάχιστα από αυτά βρίσκονται ακόμα σε χρήση. Η λατρεία λαμβάνει πλέον χώρα σχεδόν εξ ολοκλήρου στους χώρους λατρείας των ανακτόρων, χωρίς να χάνει τα ιδιαίτερα της χαρακτηριστικά, όπως η επίκληση στη θεότητα για ευγονία.

Συμπερασματικά, μπορούμε να μιλήσουμε και για τον πολιτικό χαρακτήρα των ιερών κορυφής. Πολλοί μελετητές θεώρησαν ότι η ίδρυση των ιερών κορυφής αποτελεί το προοίμιο της ίδρυσης των ανακτόρων.

Τα τοπογραφικά δεδομένα από τη μελέτη των ιερών δίνουν πολύ ενδιαφέρουσες πληροφορίες. Στην ανατολική Κρήτη έχουν εντοπιστεί περισσότερα ιερά σε σύγκριση με το κεντρικό και δυτικό τμήμα του νησιού. Στο δυτικό τμήμα της Κρήτης δεν έχει εντοπιστεί μέχρι στιγμής κανένα ιερό, γεγονός που ίσως να οφείλεται στην περιορισμένη ανασκαφική δραστηριότητα στην περιοχή. Η γεωμορφολογία στο ανατολικό τμήμα του νησιού, θα έλεγα ότι ευνοεί περισσότερο την ίδρυση ιερών κορυφής, καθώς υπάρχει η οροσειρά της Δίκτης που «αγκαλιάζει» σχεδόν ολόκληρη την ανατολική Κρήτη. Στο κεντρικό τμήμα του νησιού υπάρχουν μόνο τα όρη της Ίδης και των Αστερουσίων και ανάμεσά τους η μεγάλη πεδιάδα της Μεσαράς. Συνεπώς, η παρουσία των ιερών κορυφής γίνεται πιο αισθητή με τις πυρές που άναβαν οι πιστοί σε αυτά και δεν ήταν ανάγκη να ιδρυθούν περισσότερα, αφού δεν παρεμβάλλονταν τόσο ορεινοί όγκοι όσοι στην ανατολική πλευρά του νησιού.

Η κατανομή των ιερών σε όλη την έκταση του νησιού θα μπορούσε να μαρτυρά ένα δίκτυο επικοινωνίας μεταξύ των ιερών με μέσο τα οπτικά σήματα από τις πυρές. Αυτό ενδεχομένως να συνέβαινε κατά τη διάρκεια των μεγάλων εορτών όταν οι πιστοί συγκεντρώνονταν στα ιερά κορυφής. Η εικόνα που θα είχαν τη δυνατότητα να αντικρύσουν οι μινωίτες προσκυνητές ενός ιερού κορυφής τη νύχτα των εορτών με αναμμένες πυρές σε όλη την έκταση του νησιού θα ήταν μεγαλειώδης. Το αποτέλεσμα αυτής της πρακτικής είναι αναμφίβολα η πρόκληση δέους και ταυτόχρονα η επιβεβαίωση του συναισθήματος της κοινής θρησκευτικής λατρείας σε πιο μεγάλη κλίμακα. Αυτό το δίκτυο επικοινωνίας θα μπορούσε, εκτός από ανάγκες στο εσωτερικό του νησιού, να εξυπηρετεί και τις ανάγκες καθοδήγησης των ναυτικών του Αιγαίου.

Όπως είπαμε και πιο πάνω, οι θέσεις που βρίσκονται τα ιερά κορυφής έχουν πανοραμική θέα προς την περιοχή που βρίσκεται κοντά τους. Πολλά ιερά, ωστόσο, έχουν οπτική επικοινωνία και μεταξύ τους. Γενικά, θα έλεγε κανείς ότι πρόκειται για ένα δίκτυο ιερών κορυφής τα οποία έχουν άμεση σχέση με τους κατοίκους του κοντινότερου σε αυτά οικισμού. Το κάθε ιερό θα μπορούσε να συμβολίζει τα όρια της πολιτικής επιρροής του οικισμού που το έχει ιδρύσει και συγχρόνως να ικανοποιεί το θρησκευτικό του αίσθημα των κατοίκων.

Κατά την παλαιοανακτορική περίοδο ιδρύονται στην Κρήτη τα πρώτα ανάκτορα. Σε αυτά προσέρχονται πληθυσμοί ενδεχομένως από διάφορες περιοχές του νησιού, καθώς η μεγάλη συγκέντρωση αγαθών και πληθυσμού σε αυτά δεν μπορεί να προέρχονται μόνο από τις κοντινές περιοχές, και γενικά οργανώνονται μεγαλύτεροι οικισμοί και ανακτορικά κέντρα. Για παράδειγμα, θα μπορούσαν να φέρνουν εμπόρευμα στην Κνωσό άνθρωποι από το Ρέθυμνο και να εγκαθίσταται εκεί κάποιο μέρος του πληθυσμού. Διαπιστώνεται, λοιπόν, συγκέντρωση πληθυσμών κοντά στα ανακτορικά κέντρα αλλά και η ίδρυση μεγαλύτερων οικισμών στην ενδοχώρα. Κάθε οικισμός και κάθε ανακτορικό κέντρο της εποχής έχει σημείο αναφοράς σε ένα ιερό κορυφής. Η διοικητική και οικονομική οργάνωση μεταφέρεται στα ανάκτορα και αναδύονται σιγά-σιγά οι διάφορες κοινωνικές τάξεις με πρωτεύουσα ανάμεσά τους αυτή των ιερέων, οι οποίοι αποκτούν συν τω χρόνω και διοικητικά καθήκοντα. Χαρακτηριστικό είναι το πρότυπο που διατηρείται ως τη μυκηναϊκή εποχή του βασιλιά-αρχιερέα. Σημαντικό να αναφερθεί είναι το γεγονός ότι στα ανάκτορα η έκφραση λατρείας που λαμβάνει χώρα στις εγκαταστάσεις των ανακτόρων έχει τον ίδιο θρησκευτικό μηχανισμό με τα ιερά κορυφής. Επιπλέον, η ίδρυση των ιερών κορυφής εκτός από την ικανοποίηση του θρησκευτικού συναισθήματος των πιστών, προφανώς είχε ως δευτερεύοντα στόχο την ενοποίηση των πληθυσμιακών ομάδων μικρότερων οικισμών ως προς την κοινή θρησκεία. Με τις πυρές που άναβαν στα ιερά κορυφής κατά τη διάρκεια των λατρευτικών τελετουργιών, δημιουργούνταν στους πιστούς το αίσθημα του δέους ως προς τη θεία παρουσία στα βουνά. Το συναίσθημα αυτό γινόταν ακόμα πιο έντονο όταν τελούνταν λατρευτικές τελετές ταυτόχρονα και σε άλλα ιερά κορυφής. Οι πυρές ήταν ορατές από μεγάλη απόσταση, γεγονός που θα μπορούσε κάλλιστα να ενδυναμώνει την πίστη και το αίσθημα κοινής λατρείας των ανθρώπων. Με τη λατρεία στα ιερά κορυφής και την παρουσία οικισμών σε εγγύτητα προς αυτά, γίνεται εντονότερη η συγκέντρωση ανθρώπινων ομάδων, ίσως και από διαφορετικές περιοχές, με κοινό σημείο αναφοράς την άσκηση

λατρείας στους ίδιους ιερούς χώρους. Το πρότυπο αυτό εξελίσσεται και οδηγεί σε μια οργάνωση με πιο έντονο συγκεντρωτικό χαρακτήρα, την ίδρυση των πρώτων ανακτόρων. Επομένως, τα ιερά κορυφής ίσως να συνδέονται μέσα από κοινωνικές ανακατατάξεις που ακολούθησαν, με βάση το θρησκευτικό αίσθημα, με την ίδρυση των πρώτων ανακτόρων.

Κατά τους νεοανακτορικούς χρόνους η λατρεία στα ιερά κορυφής παρακμάζει. Ελάχιστα ιερά βρίσκονται σε χρήση και κυρίως αυτά που συνδέονται με τα σπουδαιότερα ανακτορικά συγκροτήματα, όπως για παράδειγμα το ιερό στο Γιούχτα(σύνδεση με ανάκτορο Κνωσού) και το ιερό στον Πετσοφά(σύνδεση με την πόλη του Παλαικάστρου). Η λατρεία φαίνεται πλέον να τελείται κυρίως σε χώρους μέσα στα ανακτορικά συγκροτήματα, στις οικίες και σε άλλους χώρους εντός των οικισμών. Τα ιερά κορυφής δεν παύουν να είναι τα κύρια κοινοτικά ιερά. Η αύξηση του πληθυσμού, του πλούτου και της δύναμης του ιερατείου είναι από τα βασικά χαρακτηριστικά της νεοανακτορικής περιόδου. Η διατήρηση της λατρείας σε ορισμένα ιερά κορυφής ίσως να οφείλεται στις επιλογές του ισχυρού ιερατείου. Ο στόχος αυτών των επιλογών ήταν η διατήρηση του ισχυρού δεσμού της φύσης με τη θεία επιφάνεια και ο έλεγχος του θρησκευτικού αισθήματος των μελών της κοινότητας που κατοικούσαν στην ενδοχώρα του νησιού και όχι κοντά στα ισχυρά ανακτορικά κέντρα. Άλλος ένας λόγος για τη λειτουργία συγκεκριμένων ιερών κορυφής κατά τους νεοανακτορικούς χρόνους, θα μπορούσε να είναι η αίγλη και ο πλούτος που απέκτησαν αυτά τα ιερά με την πάροδο των χρόνων, σε συνδυασμό με την εγγύτητά τους προς τα ισχυρά ανακτορικά κέντρα και την σημασία της φυσικής τους τοποθεσίας. Για παράδειγμα, το ιερό κορυφής του Γιούχτα συνδέεται με το πλέον σημαντικό ανάκτορο της Κρήτης, την Κνωσό, και το ίδιο το ιερό βρίσκεται σε στρατηγική θέση. Εποπτεύει την πεδιάδα της Μεσαράς και όταν η ατμόσφαιρα είναι καθαρή μπορεί κανείς να δει το Λιβυκό πέλαγος προς τα νότια και το Αιγαίο προς τα βόρεια.

Ένα πολύ εμφανές παράδειγμα προσπάθειας επιβολής πολιτικού, εκτός του θρησκευτικού, ελέγχου θα μπορούσε να θεωρηθεί η ίδρυση ιερού κορυφής εκτός της Κρήτης. Πρόκειται για το ιερό κορυφής στον Αγ. Γεώργιο των Κυθήρων. Τα Κύθηρα βρίσκονται πολύ κοντά στο δυτικό τμήμα της Κρήτης και οι επαφές με την Κρήτη θα ήταν αναπόφευκτες. Το ιερό κορυφής συνδέεται με ένα μινωικό οικισμό που βρίσκεται κοντά του. Τα δεδομένα, λοιπόν, είναι ίδια με αυτά που έχουμε από την Κρήτη. Και σε αυτή την περίπτωση το ιερό εξυπηρετούσε και πολιτικούς και

θηρσκευτικούς σκοπούς. Ακριβώς επειδή βρισκόμαστε σε μινωική αποικία, η πολιτική σκοπιμότητα που κρύβεται πίσω από την ίδρυση ενός ιερού κοινοτικής λατρείας είναι εμφανής και απόλυτα δικαιολογημένη. Η ύπαρξη ενός χώρου κοινοτικής λατρείας τοποθετημένου σε εξέχουσα θέση στο φυσικό τοπίο, ενός ιερού κορυφής, είναι καθαρά πολιτική πράξη. Οι κάτοικοι του οικισμού, προφανώς μινωικής καταγωγής, έχουν σημείο αναφοράς το κοινοτικό ιερό του οικισμού τους. Το γεγονός αυτό ικανοποιεί το αίσθημα της κοινής καταγωγής και θρησκείας. Επιτυγχάνεται με αυτόν τον τρόπο, αφενός η συνοχή μεταξύ των πληθυσμιακών ομάδων του οικισμού και αφετέρου η προπαγάνδα προς τους γηγενείς κατοίκους για τη μινωική παρουσία και ισχύ στο νησί. Η υπόθεση ότι υπάρχουν και άλλα ιερά κορυφής σε άλλα νησιά του Αιγαίου δεν θα ήταν άτοπη, καθώς η μινωική παρουσία και σε άλλα νησιά είναι δεδομένη λόγω των εμπορικών σχέσεων. Η ίδρυση αποικιών και σε άλλες περιοχές δεν είναι απίθανη όπως και η ίδρυση ιερού κορυφής σε αυτές. Αν υποθέσουμε ότι υπάρχουν ιερά κορυφής και σε άλλα νησιά του Αιγαίου, με το δίκτυο επικοινωνίας μέσω των πυρών στους ιερούς χώρους θα μπορούσαν να επικοινωνούν για λόγους ναυσιπλοΐας ή και λατρείας τα νησιά μεταξύ τους αλλά και με την ίδια την Κρήτη.

Τέλος, τα ιερά κορυφής εκτός από τη λατρεία και την πολιτική, που φαίνεται να εξυπηρετούν ταυτόχρονα, αποτελούν και ένα πρότυπο εγκατάστασης των ανακτορικών χρόνων στην Κρήτη. Το πρότυπο αυτό περιλαμβάνει παρουσία οικισμού και το συσχετισμό του με ένα τουλάχιστον ιερό. Ορισμένα από τα συμπεράσματα που προκύπτουν από τη μελέτη των ιερών κορυφής δεν παύουν να είναι σε μεγάλο βαθμό απλές υποθέσεις. Η μελλοντική έρευνα ίσως επιβεβαιώσει ορισμένες από αυτές και απορρίψει κάποιες άλλες. Αυτό πάντως που συνιστά αναμφισβήτητο γεγονός, είναι ότι τα ιερά κορυφής αποτελούν ένα από τα σημαντικότερα κεφάλαια της μινωικής και αιγαιακής θρησκείας.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

BSA	Annual of the British School of Archaeology at Athens
CAJ	Cambridge Archaeological Journal
OpAth	Opuscula Atheniensi
BAR	British Archaeological Reports

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adams, E. 2004. “ Power and ritual in Neopalatial Crete : a regional comparison.” *World Archaeology* 36. 1 *The Object of Dedication*, 26- 42
- Bintliff, J.L. 1977. *Natural Environment and Human Settlement in Prehistoric Greece*. BAR S28 Oxford
- Blackman, D. & Branigan, K. (eds.) 1977. “An archaeological survey of the lower catchment of the Ayiopharango valley.” *BSA* 72, 13-84
- Branigan, K. 1998. “Prehistoric and early historic settlement in the Ziros region, eastern Crete.” *BSA* 93, 23-90
- Burkert, W. 1985. *Greek religion*. Οξφόρδη : Blackwell- ελλ. μετ. 1993. Αρχαία Ελληνική Θρησκεία (μετ. Ν. Μπεζαντάκος-Αφρ.Αβαγιανού) Αθήνα: Καρδαμίτσας
- Cherry, J. F. 1978. “ Generalisation and the archaeology of the state.”in D. Green, C. Hangrove, and M. Springs, *Social organisation and settlement*. BAR S47 Oxford
- Chrysoulaki, S. 2001. “The Traostalos Peak Sanctuary: Aspects of Spatial Organization.” *In Laffineur, R. & Hägg, R. (eds.) POTNIA. Deities and Religion in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 8th International Aegean Conference, Göteborg University, 12- 15 April 2000. Aegeum* 22, 57- 65
- Davaras, C. 1981. *Guide to Hagios Nicolaos Museum*. Athens
- Dickinson, O. 2003. *Αιγαίο. Εποχή του Χαλκού*. Αθήνα: Καρδαμίτσας
- Driessen J. 2001. “ History and Hierarchy. Preliminary Observations on the Settlement Pattern of Minoan Crete” in K. Branigan (ed.), *Urbanism in the Aegean. Sheffield Studies in Archaeology*(in press)
- Evans, A. J. 1935. *The Palace of Minos at Knossos*. Vol. IV. London
- Gellner, 1982. “ Nationalism and two forms of cohesion in complex societies.”*ProcBritAc* 68, 165- 187
- Georgoulaki, E. 1990. “The Minoan sanctuary at Koumasa: The evidence of the material.” *Aegeum* 6, 5-24
- Jones, D.W. 1999. *Peak Sanctuaries and Sacred Caves in Minoan Crete. A Comparison of Artifacts*. Jonsered (SIMA, Pocketbook 156)
- Karetsou, A. 1981. “The Peak Sanctuary of Mt Juktas.” *Στο Hägg, R. & Marinatos, N. (eds) Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the First*

- International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 12- 13 May 1980, 1981,*
137- 153
- Myers J. L., Myers E.E., Cadogan G., (eds.) 1992. *The Aerial Atlas of Ancient Crete,*
Berkley
- Myres J. 1903. “ The sanctuary- site at Petsofa.” *BSA* 9(1902/ 3)
- Nowicki, K. 1994. “ Some remarks on the pre- and protopalatial peak sanctuaries in
Crete.” *Aegean Archaeology* 1, 31-48
- Nowicki, K. 2000. “ Minoan Peak Sanctuaries: Reassessing Their Origins.” *In*
Laffineur, R. & Hägg, R. (eds.) POTNIA. Deities and Religion in the Aegean Bronze
Age. Proceedings of the 8th International Aegean Conference, Göteborg University,
12- 15 April 2000. Aegeum 22, 31- 36
- Peatfield, A. 1983. “The topography of Minoan peak sanctuaries.” *BSA* 78, 273-279
- Peatfield, A. 1987. “ Palace and Peak: The political and religious relationship between
Palaces and Peak sanctuaries.” *Στο Hägg, R. & Marinatos, N. (eds) The function of*
the Minoan Palaces. Göteborg, P. Åström, 89- 93
- Peatfield, A. 1990. “Minoan peak sanctuaries: History and society.” *OpAth* 17, 117-
131
- Peatfield, A. 1992. “ Rural ritual in Bronze Age Crete. The Peak Sanctuary of
Atsipades. *CJA* 2, 59- 86
- Peatfield, A. 2001. “ Divinity and Performance on Minoan Peak sanctuaries.” *In*
Laffineur, R. & Hägg, R. (eds.) POTNIA. Deities and Religion in the Aegean Bronze
Age. Proceedings of the 8th International Aegean Conference, Göteborg University,
12- 15 April 2000. Aegeum 22, 51- 55
- Platon, N. 1966. *Crete, Archaeologia Mundi,* Nagel, Genève, Paris, Munich.
- Rutkowski, B. 1986. *The cult places of the Aegean.* Yale University Press New Haven
and London
- Rutkowski, B. 1988. “ Minoan peak sanctuaries : The topography amd architecture.”
Aegeum 2, 71- 98
- Sakellarakis, Y. 1996. “Minoan Religious Influence in the Aegean. The Case of
Kythera.” *BSA* 91, 81- 99
- Soetens, S., Sarris, A., Topouzi, S. 2001. “Peak Sanctuaries in the Minoan Cultural
Landscape.” *Πεπραγμένα Θ' Κρητολογικού Συνεδρίου, 1-6 Οκτωβρίου 2001, Ελούντα,*
1-13

Watrous, L. 1987. “ The role of the Near East in the rise of the Cretan Palaces.” Στο Hägg, R. & Marinatos, N. (eds) *The function of the Minoan Palaces*. Göteborg, P. Åström, 65-70

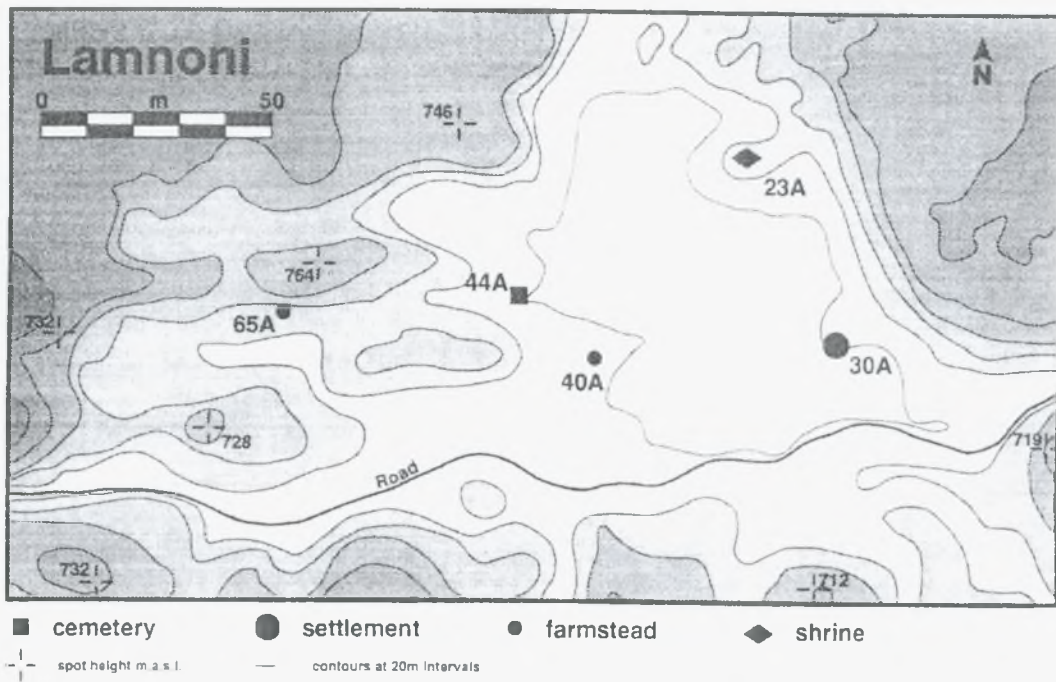
Watrous, L. 1995.” Some observations on Minoan peak sanctuaries.” In Laffineur, R. & Niemeier, D. W. (eds.) *POLITEIA. Society and State in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 5th International Aegean Conference, University of Heidelberg, Archäologisches Institut, 10- 13 April 1994. Aegeum 12*, 393- 402

Watrous, L. 1996. “ The cave sanctuary of Zeus at Psychro.” *Aegeum 15*, 62- 111

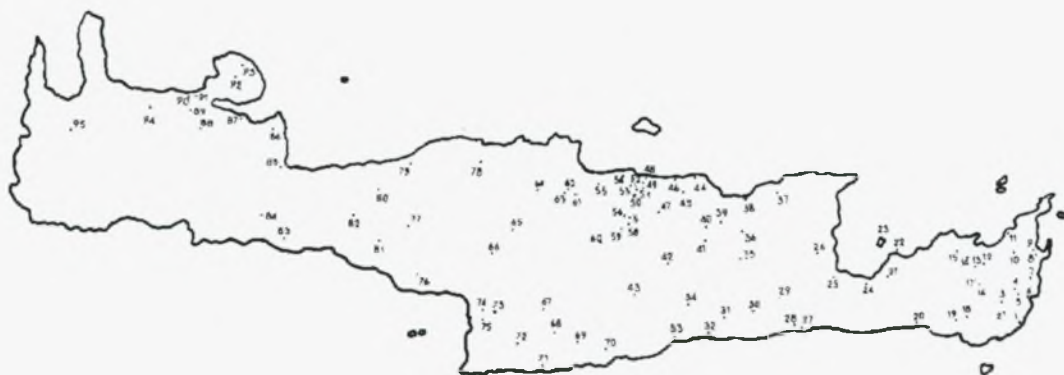
EIKONEΣ

Εικόνα 1. Χάρτης του Αιγαίου (Dickinson 2000, 27)

Εικόνα 2. Τοπογραφικό σχέδιο με τις θέσεις της Τελικής Νεολιθικής στην περιοχή Λαμνόνι στη Σητεία (Branigan 1988, 82)

1. Ambelov	25. Kalo Chorio	49. Cave of Eleithyia	73. Phaistos
2. Plagia	26. Thylakas	50. Knossos	74. A. Triada
3. Xykephalo	27. Myrtos Fournou	51. Prasa	75. Kamilari
4. Vigla	28. Myrtos Pargos	52. Mavro Spilio	76. Sachtouria
5. Epano Zakro	29. Klisidi	53. Isopata	77. Patsos
6. Kato Zakro	30. Kato Synn	54. Katsaba	78. Melidoni
7. Traostalos	31. Arkocephalo	55. Keramoutsi	79. Pankalochori
8. Petsophas	32. Vigla n. Keratokambos	56. Anemospila	80. Vrisinas
9. Palaikastro	33. Tsoutsouros	57. Archanes Fourni	81. Kostili n. Miksorouma
10. Modvi	34. Skimas	58. Jouktas	82. Ankouseliana
11. Kalamaki	35. Psychro	59. Straromyti	83. Agiasmatsi
12. Prinas	36. Karphi	60. Vitsiles	84. Skordolakia
13. Sphakia	37. Milatos	61. Tylissos	85. Korakies Trypa
14. Piskokephalo	38. Mallia	62. Trapeza Tylissou	86. Drapanon
15. Skopi	39. A. Phaneromeni	63. Pyrgos	87. Kalami
16. Vaveli	40. Aski	64. Gonia	88. Skourochlada
17. Skales	41. Aphenidis Christos	65. Idaean Cave	89. Mameloukou Trypa
18. Ettami Kephala	42. Arkalochori	66. Kaniates	90. Kato Sarakina
19. Pervolakia	43. Ligortino	67. Kania	91. Chania
20. Makrygialos	44. Metochi	68. Apesokari	92. Koumaro
21. Pachlitsani Agriada	45. Skonno	69. Koumasa	93. Cave of Leras
22. Mochlos	46. Niroi Chani	70. Kophinas	94. Kera Spilotissa
23. Pseira	47. Kephala n. Episkopi	71. Lebene	95. A. Sophia
24. Gourmia	48. Amnisos	72. Kouroupas	

Εικόνα 3. Χάρτης της Κρήτης (Rutkowski 1986, xviii)

Εικόνα 4. Χάρτης της Κρήτης με τα σημαντικότερα ιερά κορυφής. (Peatfield 1992, 59)

Εικόνα 5. Σφράγισμα από την Κνωσό, που απεικονίζει την «Κυρία του Όρους»(Rutkowski 1986, 87)

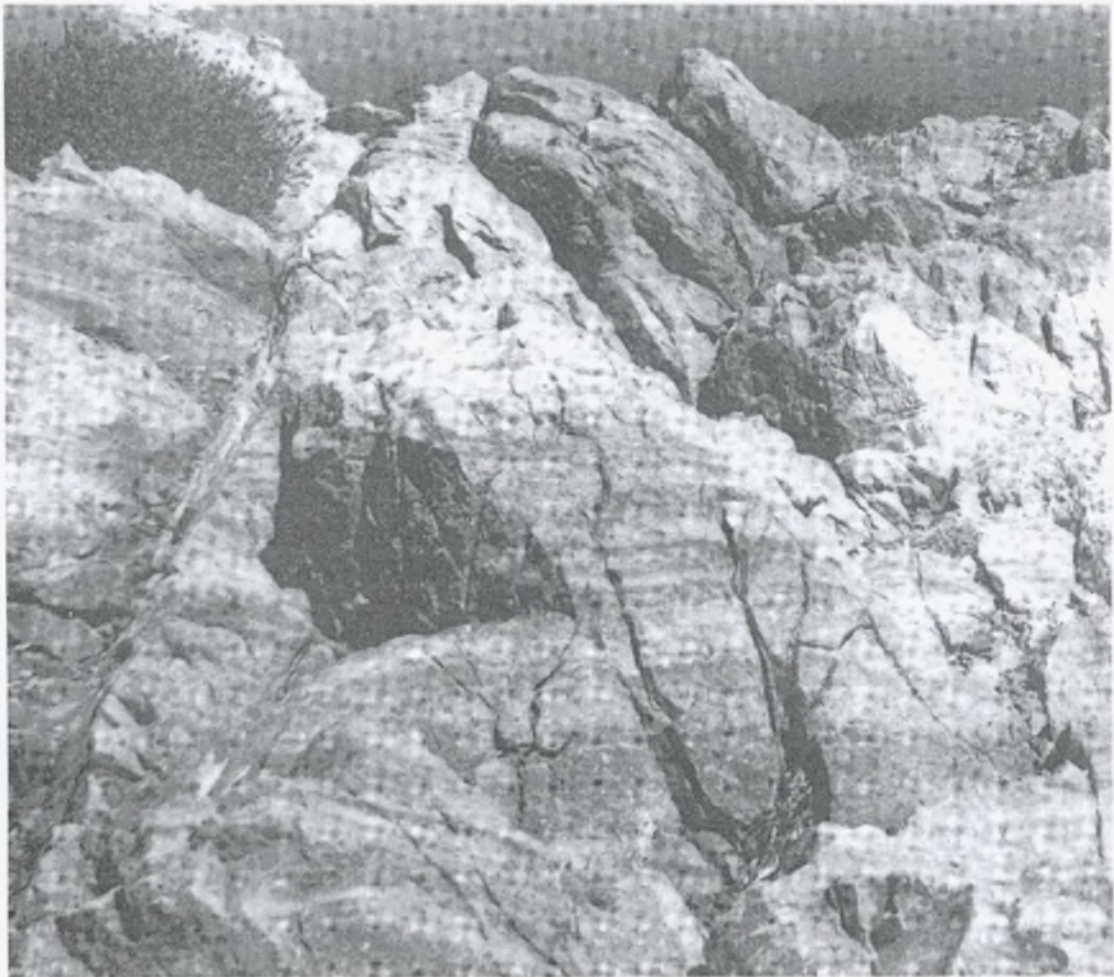
Εικόνα 6. Ο λόφος που βρίσκεται το ιερό κορυφής του Προφήτη Ηλία(Rutkowski 1986, 92)

Εικόνα 7. Το όρος Βρύσινας(Rutkowski 1986, 92)

Εικόνα 8. Αποψη του περιβάλλοντα χώρου στο ιερό του Πύργου(Rutkowski 1986, 72)

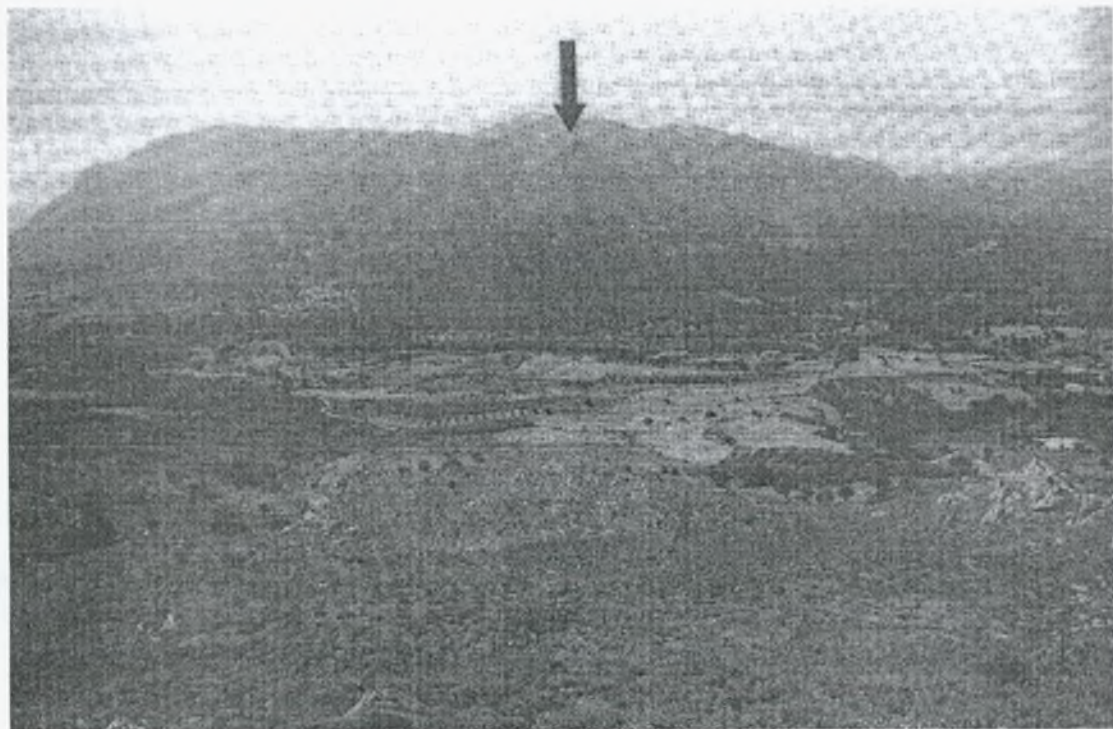
Εικόνα 9. Οι βράχοι στην περιοχή του ιερού στον Πετσοφά (Rutkowski 1986, 74)

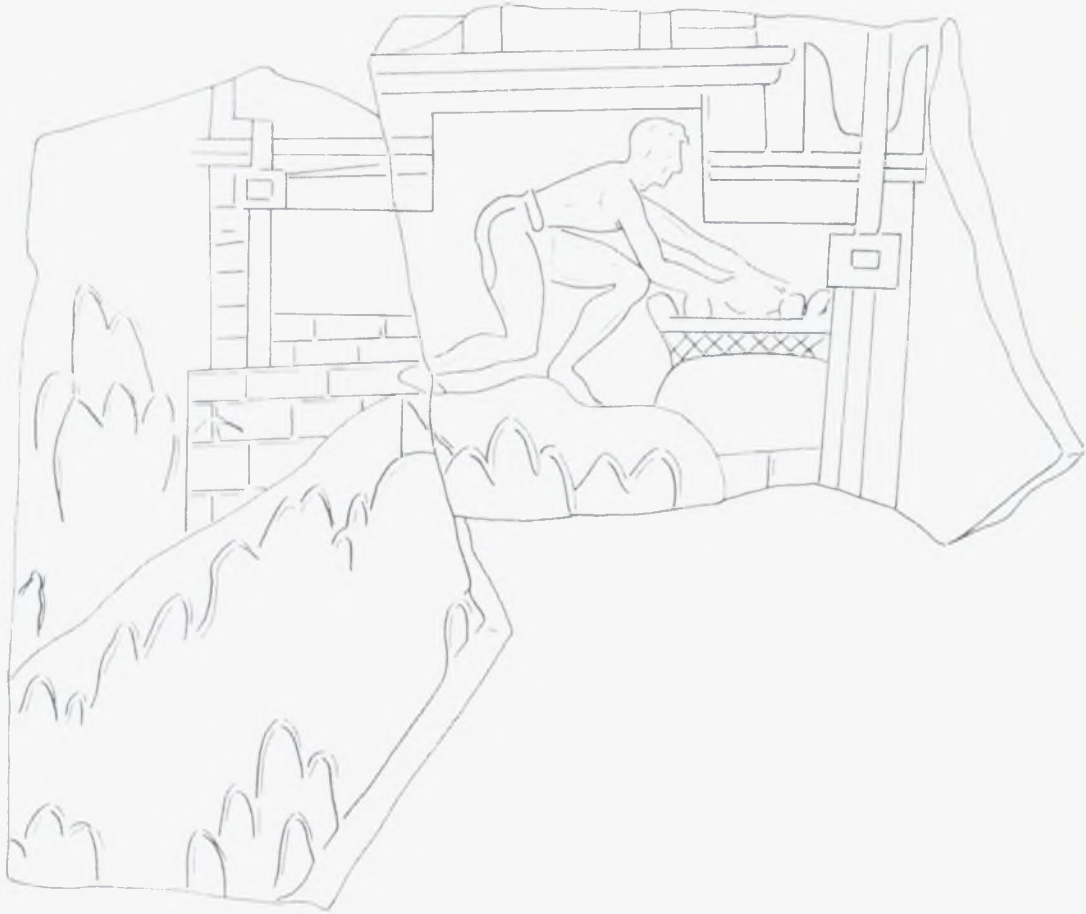
Εικόνα 10. Ο χώρος που βρίσκεται το ιερό κορυφής του Πύργου (Rutkowski 1986, 75)

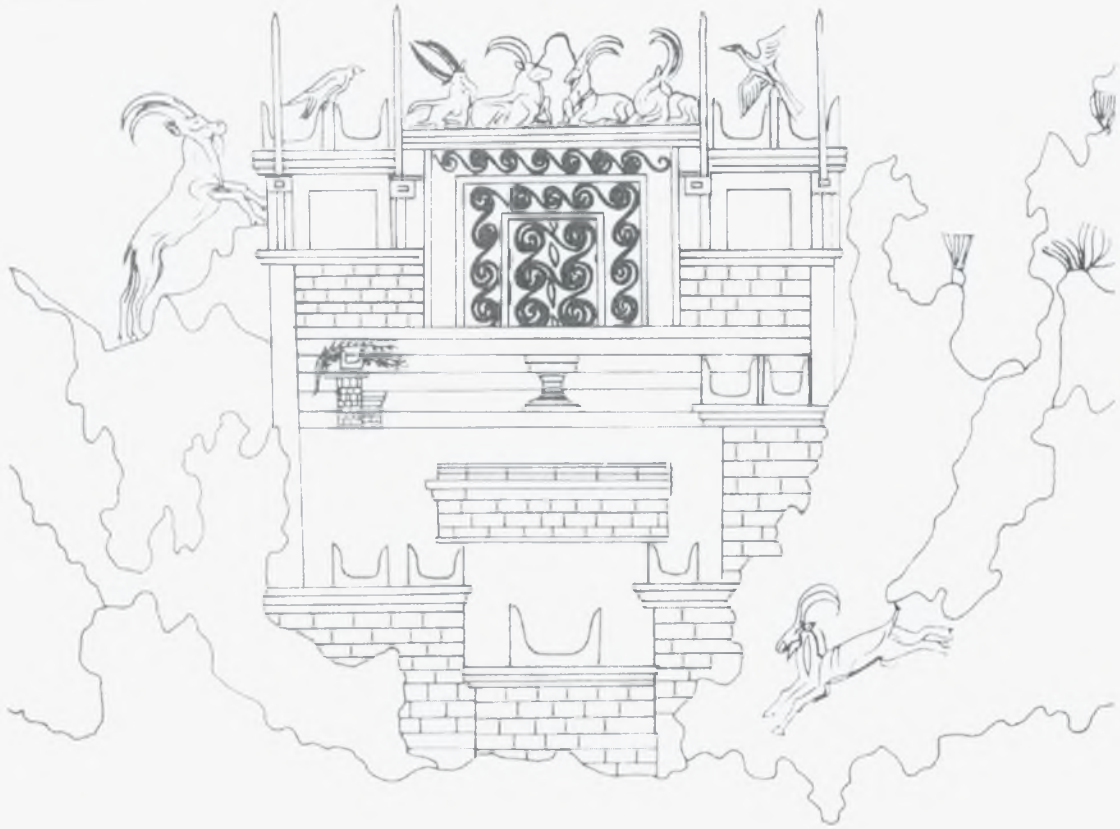
Εικόνα 11. Άποψη της πλαγιάς και των τοίχων στον Πετσοφά (Rutkowski 1986, 81)

Εικόνα 12. Η κοιλάδα του Αγ. Βασιλείου. Το βέλος δείχνει τη θέση του ιερού κορυφής των Ατσιπάδων (Peatfield 1992, 62)

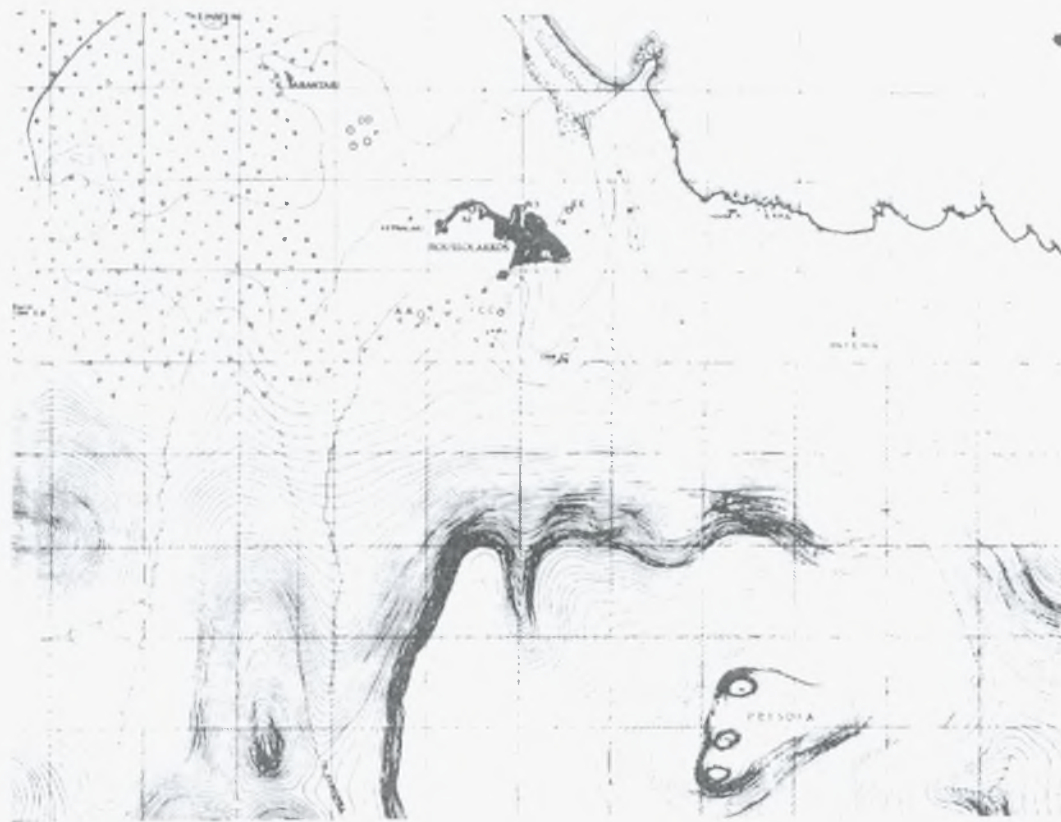
Εικόνα 13. Η εικονογραφική παράσταση του ρυτού από τους Γυψάδες της Κνωσού (Rutkowski 1986, 83)

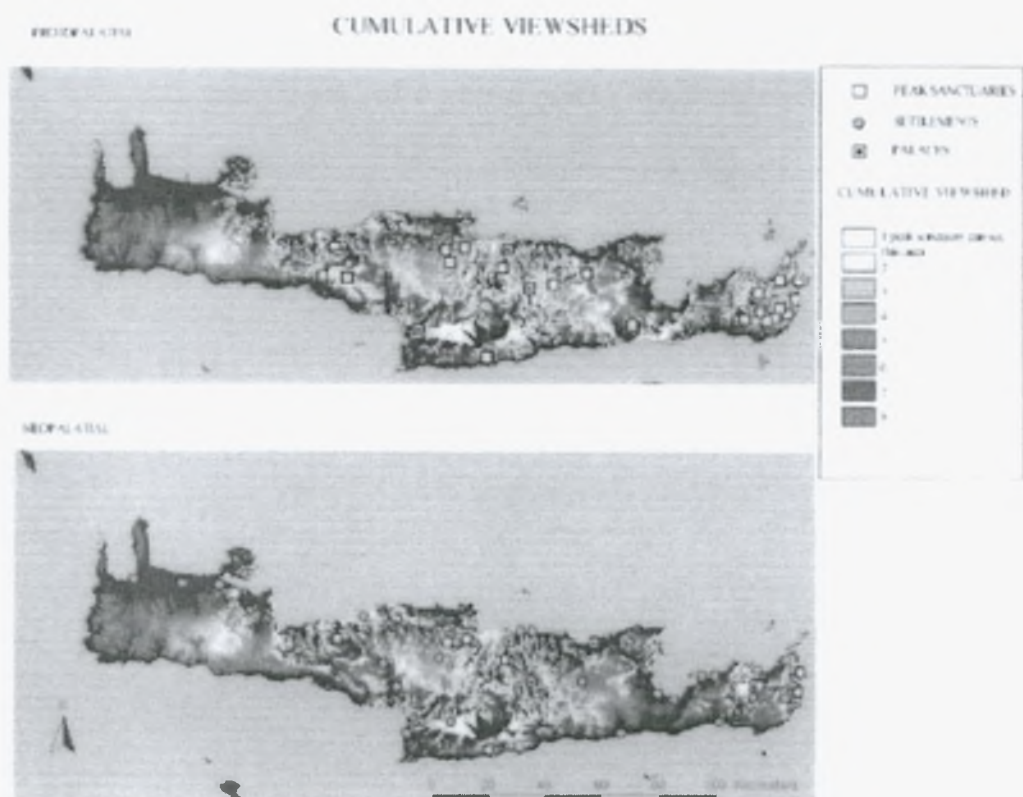
Εικόνα 14. Εικονογραφική παράσταση ιερού κορυφής από το ρυτό της Ζάκρου (Rutkowski 1986, 83)

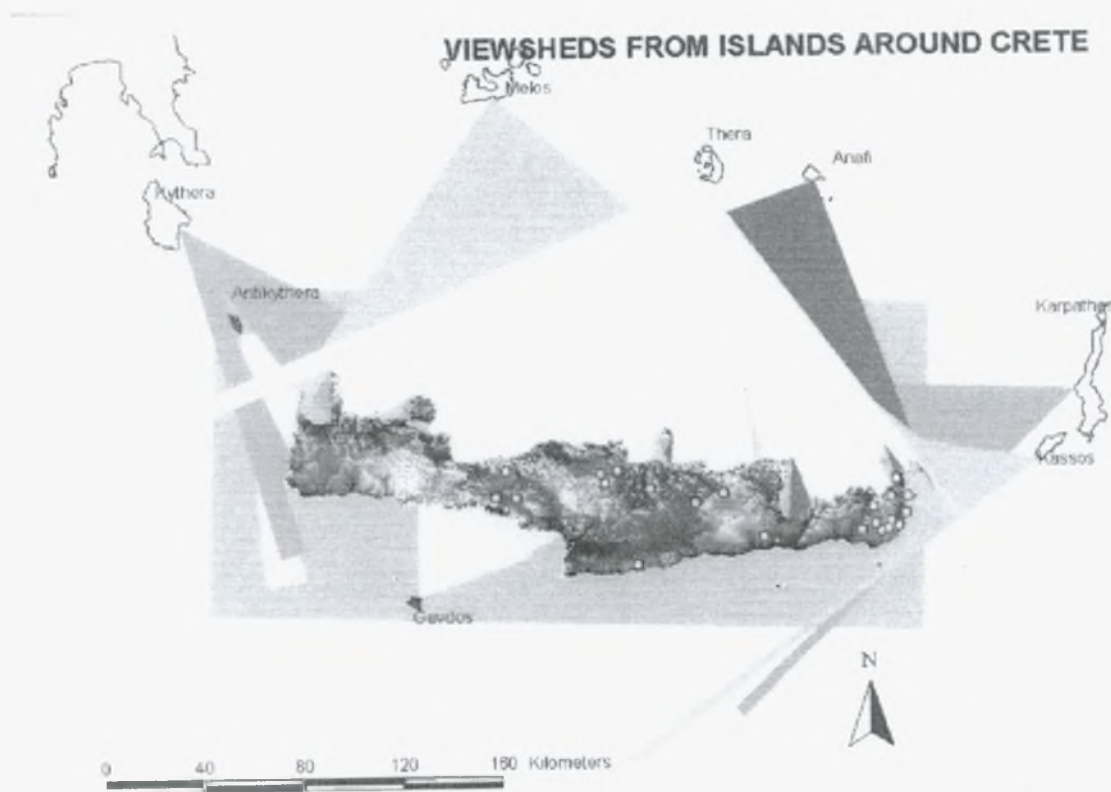
Εικόνα 15. Χάρτης 1: Ιερά κορυφής της Παλαιονακτορικής εποχής. Χάρτης 2: Ιερά κορυφής της Νεοανακτορικής Περιόδου (Adams 2004, 91)

Εικόνα 16. Τοπογραφικό σχέδιο της περιοχής του Παλαικάστρου και του Πετσοφά (Rutkowski 1986, 93)

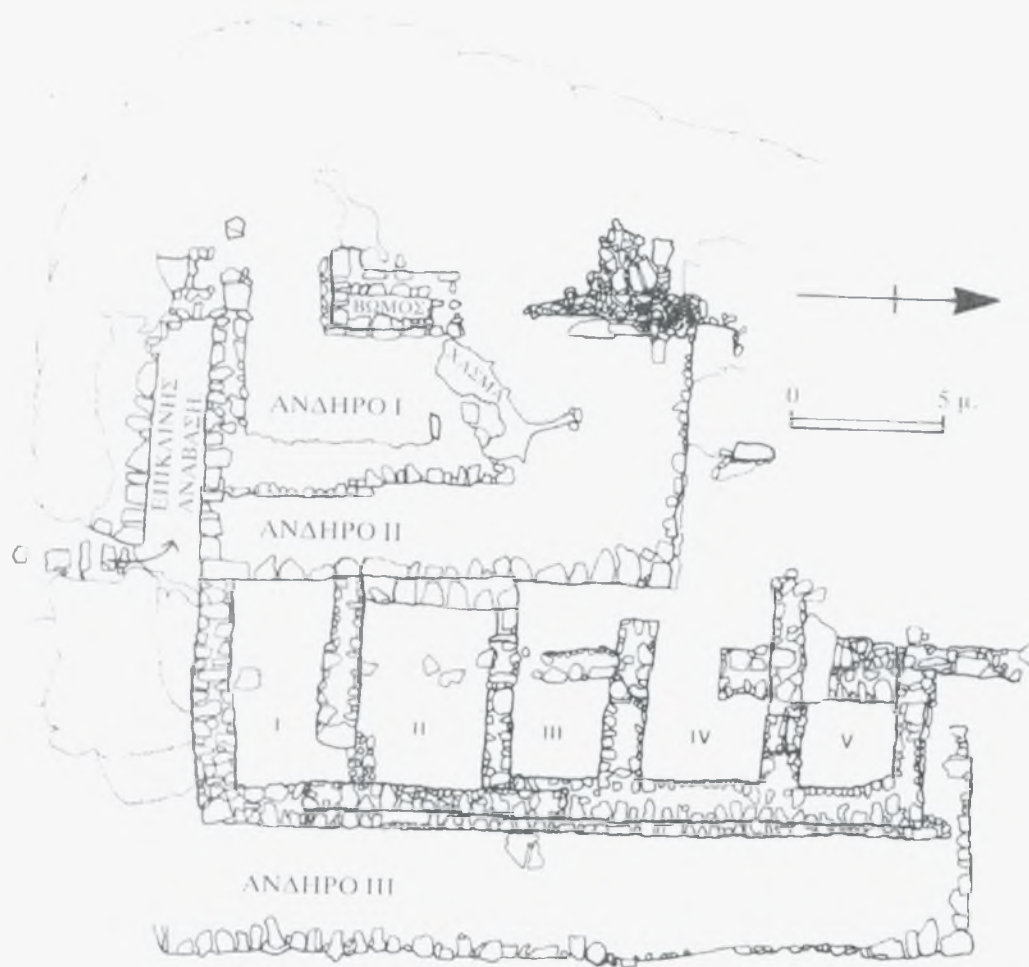
Εικόνα 17. Αθροιστικό γράφημα για ιερά κορυφής παλαιο-και νεοανακτορικής εποχής (Soetens et al. 2001, 11)

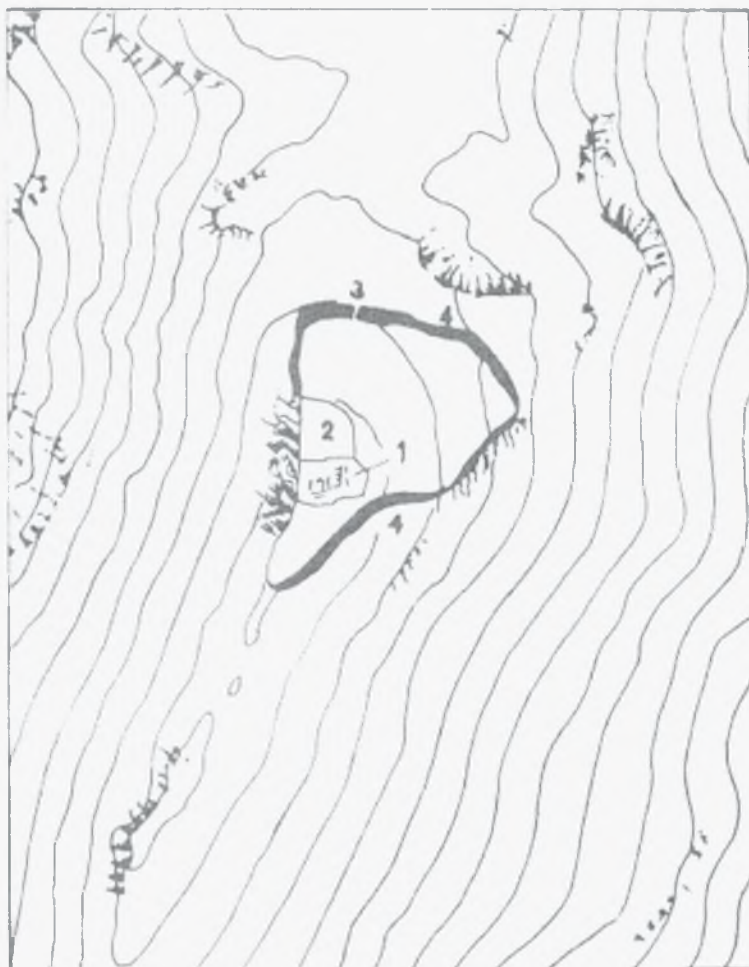
Εικόνα 18. Γράφημα GIS που απεικονίζει την πιθανή οπτική επαφή πυρών ιερών κορυφής στην Κρήτη με άλλες περιοχές του Αιγαίου (Soetens et al. 2001, 11)

Εικόνα 19. Οι θέσεις της Εποχής του Χαλκού στην κοιλάδα του Αγιοφάραγγου (Blackman & Branigan 1977, 66)

Εικόνα 20. Κάτοψη του ιερού κορυφής του Γιούχτα (Karetsou 1981, 142)

Εικόνα 21. Τοπογραφικό της περιοχής του ιερού στο Γιούχτα (Rutkowski 1986, 76)

Εικόνα 22. Γιούχτας. Τμήμα του κυκλώπειου τοίχου (Rutkowski 1986, 72)

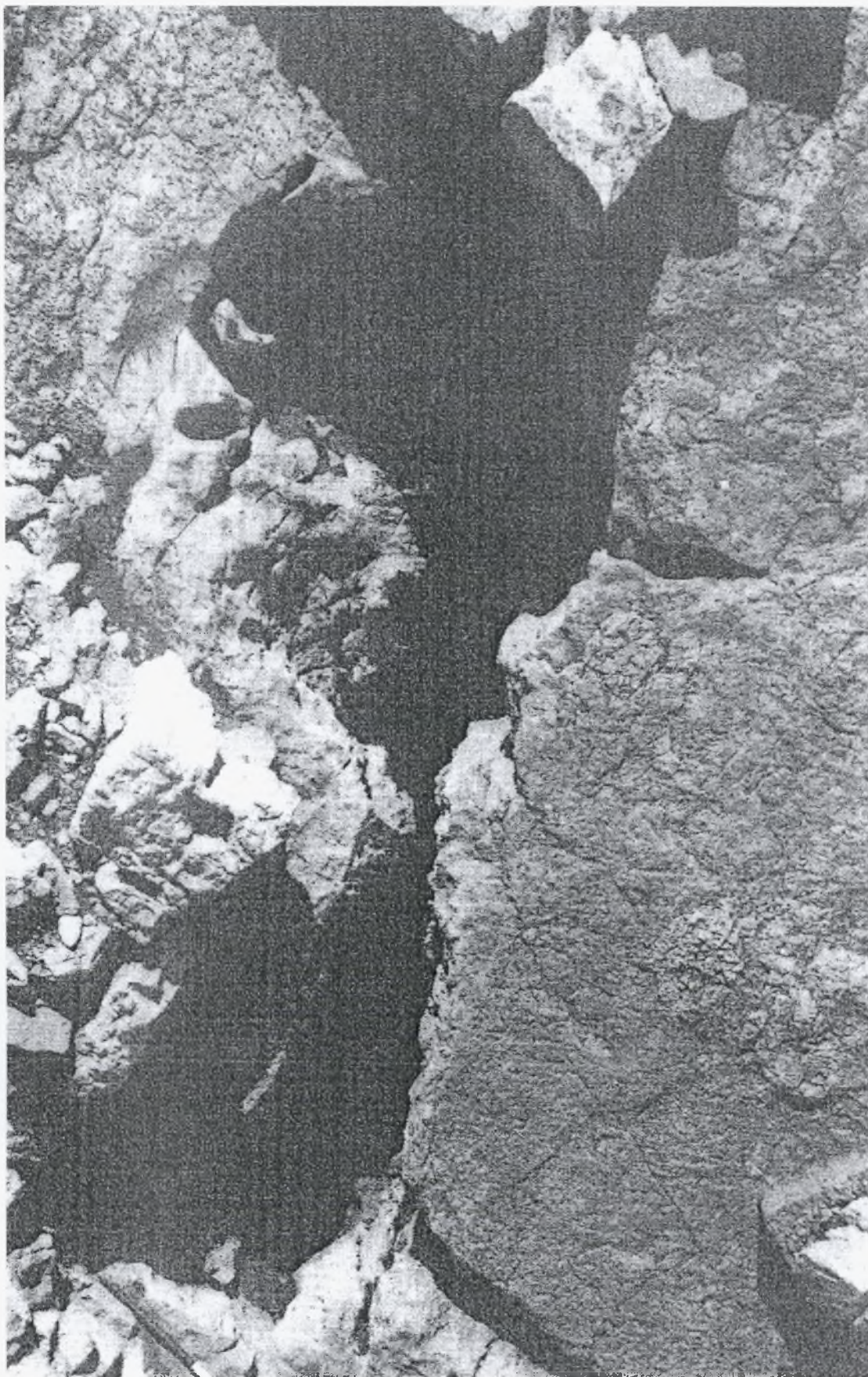
Εικόνα 23. Τμήμα της βόρειας πλευράς του κυκλώπειου τοίχου (Karetsou 1981, 152)

Εικόνα 24. Γιούχτας. Περιοχή του Ανδήρου Ι και του βωμού από νότια (Karetsou 1981, 146)

Εικόνα 25. Γιούχτας. Τα δωμάτια του ιερού (Karetsou 1981, 147)

Εικόνα 26. Το χείλος της σπηλιάς /χάσματος στο Γιούχτα (Karetsou 1981, 145)

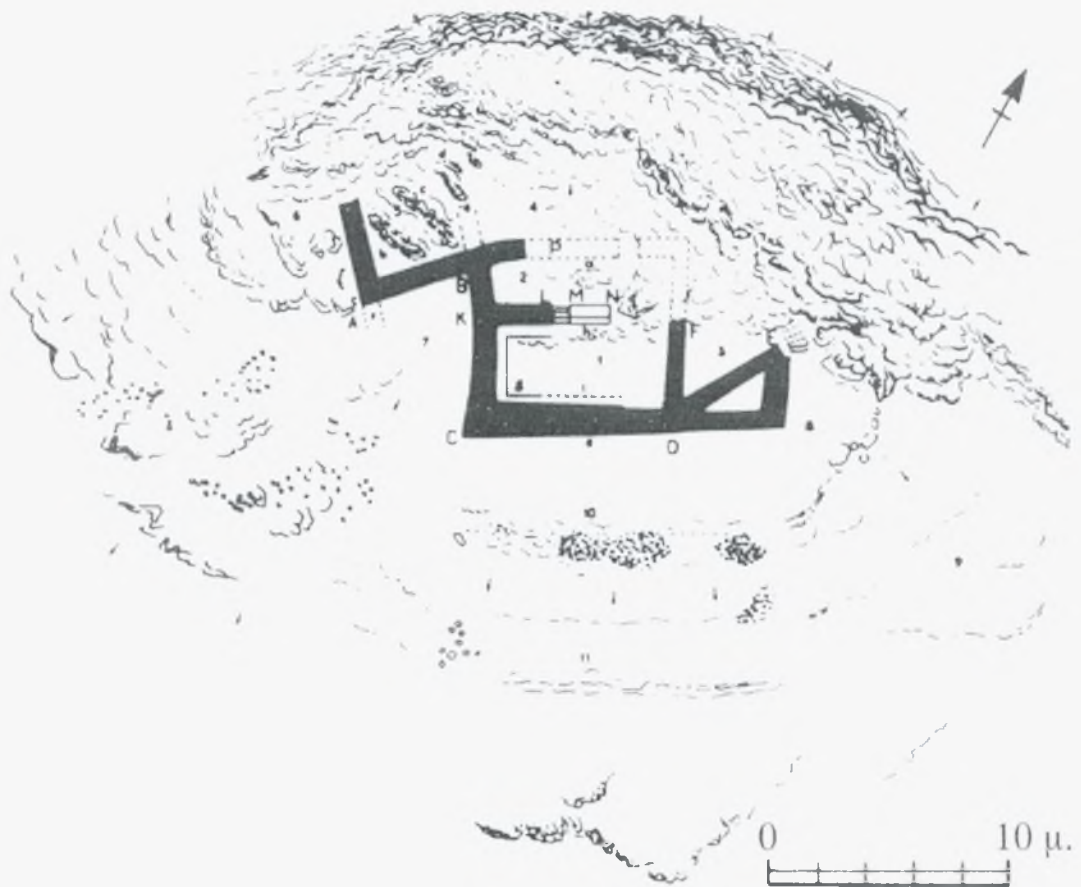
Εικόνα 27. Γιούχτας. Σχεδιαστική τομή της σπηλιάς/χάσματος (Karetsou 1981, 143)

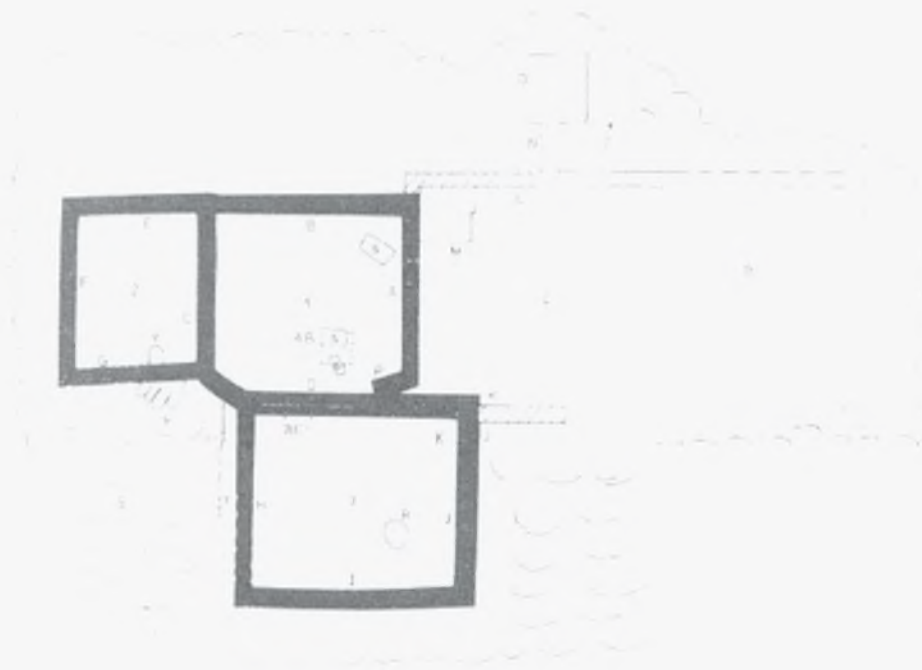
Εικόνα 28. Γιούχτας. Γενική άποψη της ανεσκαμμένης περιοχής από τα βόρεια(1. εκκλησιάκι του Αφέντη Χριστού, 2. βωμός, 3. χάσμα, 4. Άνδρηο Ι, 5. Άνδρηο ΙΙ, 6. δωμάτια) (Karetsou 1981, 143)

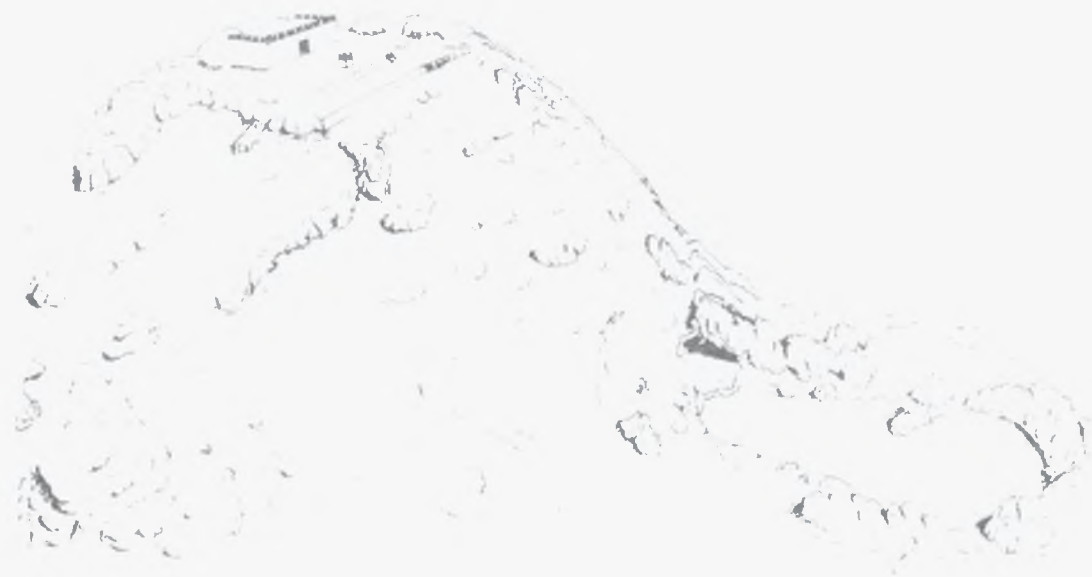
Εικόνα 29. Πετσοφάς. Αναπαράσταση δεύτερης φάσης (Rutkowski 1986, 80)

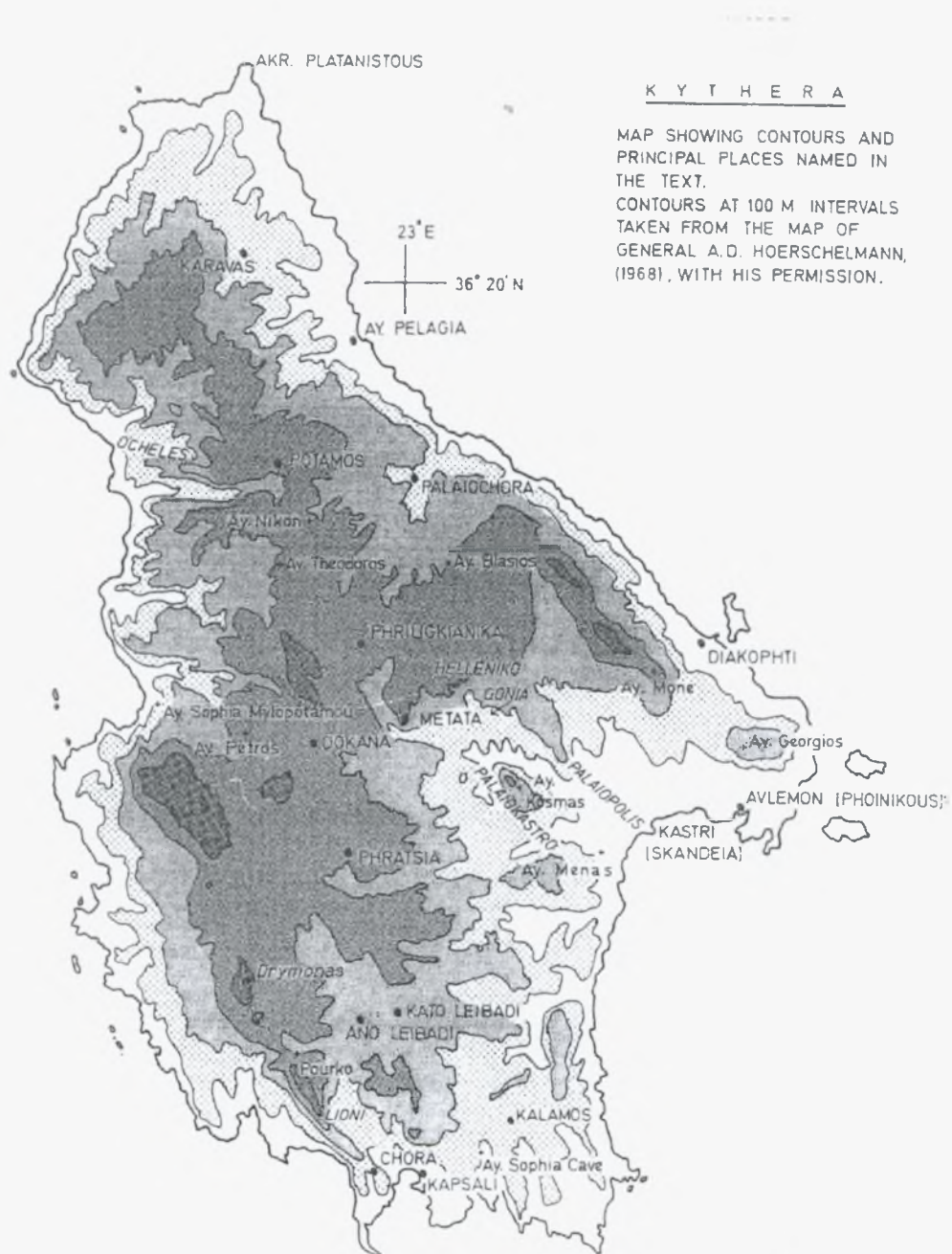
Εικόνα 30. Πετσοφάς. Κάτοψη του ιερού. (Rutkowski 1986, 80)

Εικόνα 31. Φιλιόριμος. Κάτοψη του ιερού. (Rutkowski 1986, 82)

Εικόνα 32. Πύργος. Αναπαράσταση του ιερού. (Rutkowski 1986, 82)

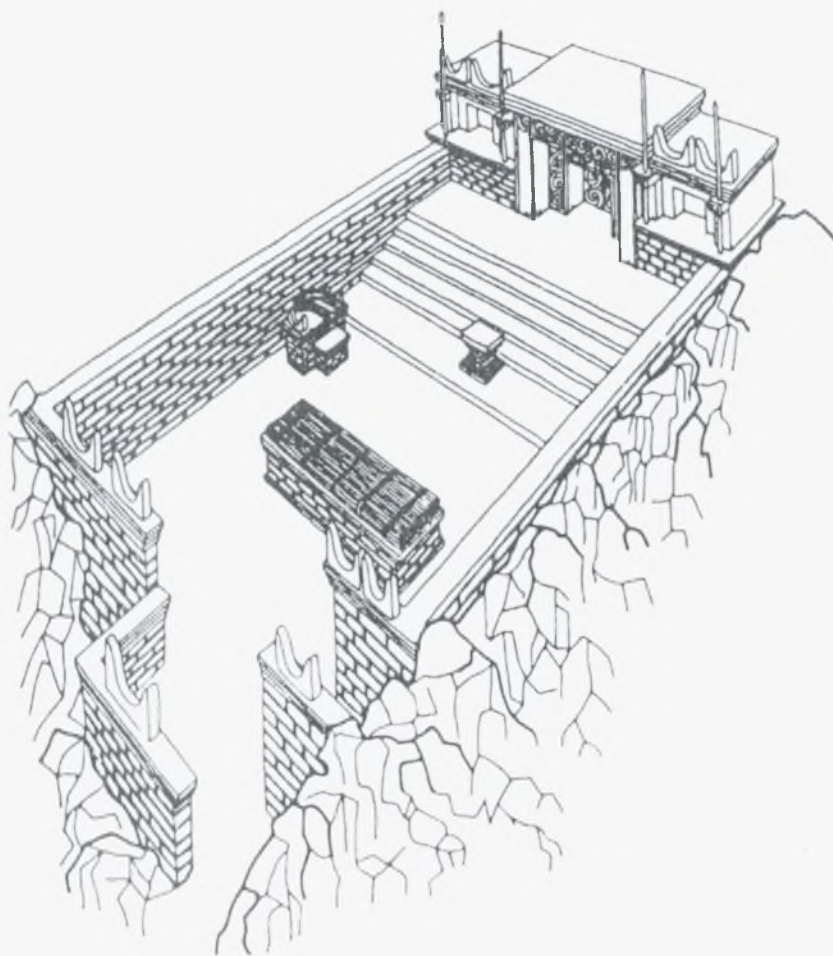

Εικόνα 33. Χάρτης των Κυθήρων. (Sakellarakis 1996, 82)

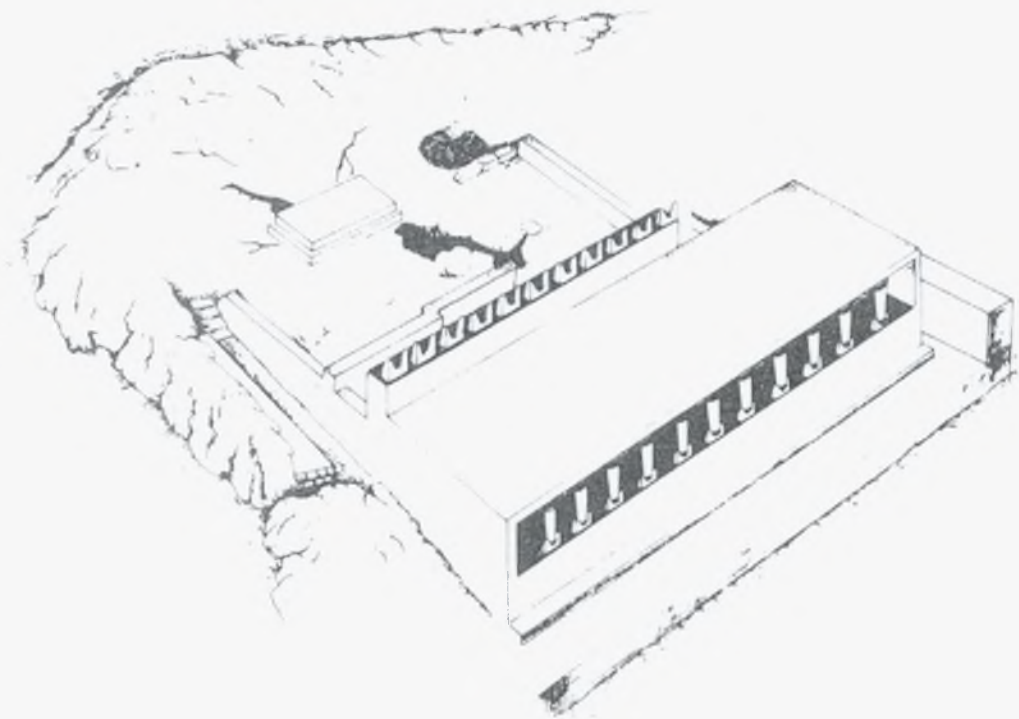

στο Βρύσινα. (Rutkowski 1986, 92)

Εικόνα 34. Κάτοψη του ιερού

Εικόνα 35. Προοπτική αναπαράσταση του ιερού που απεικονίζεται στο ρυτό της Ζάκρου. (Dickinson 2003, 379)

Εικόνα 36. Γιούχτας. Αναπαράσταση του ιερού (Rutkowski 1986, 77)

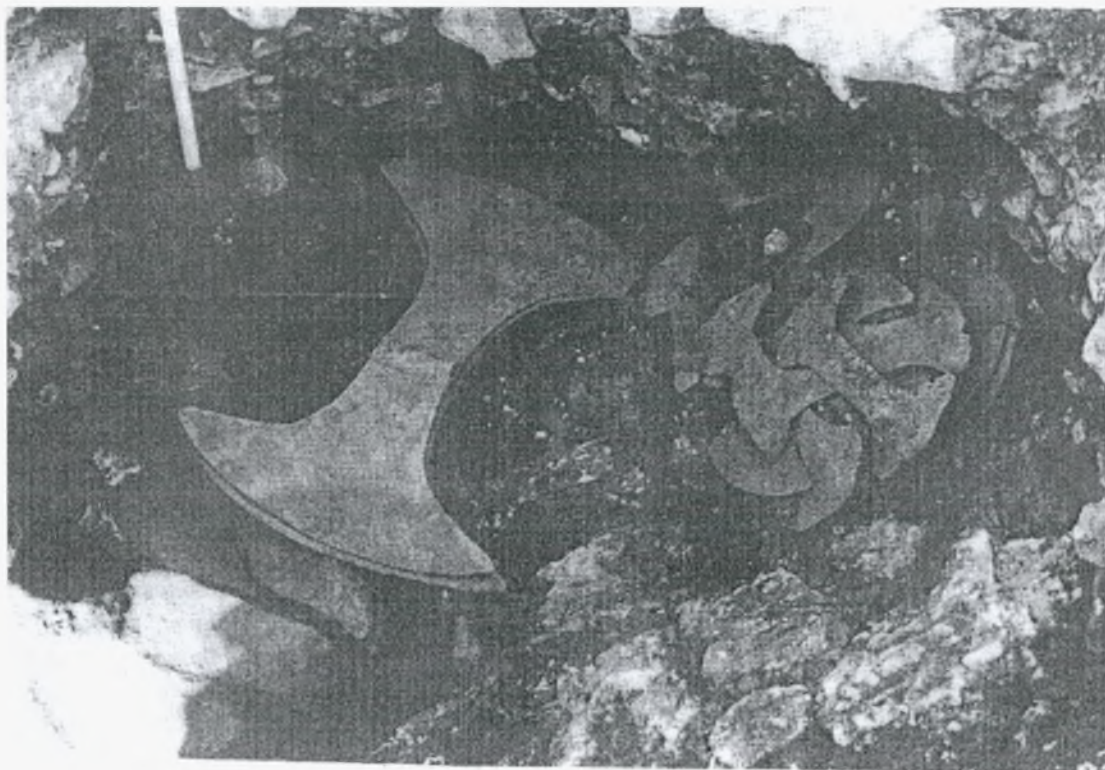
Εικόνα 37. Γιούχτας. Πήλινα ειδώλια λατρευτών. (Karetsou 1981, 149)

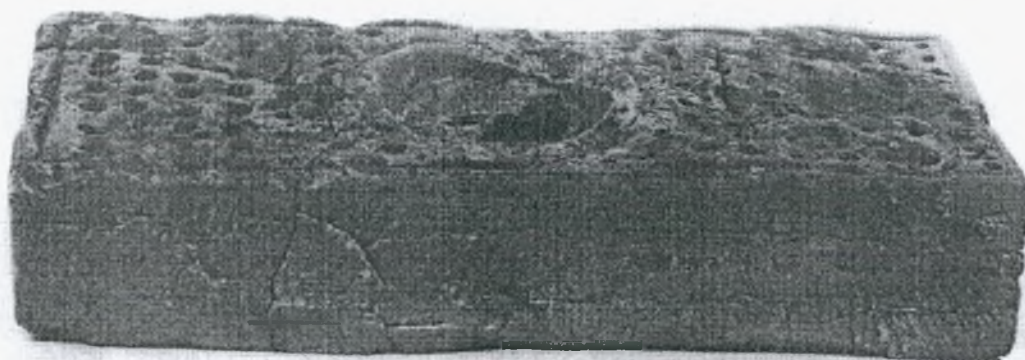
Εικόνα 38. Γιούχτας. Κατώτερο τμήμα χάλκινης ανδρικής φιγούρας (Karetsou 1981, 149)

Εικόνα 39. Γιούχτας. Πήλινα αναθήματα σχήματος S. (Karetsou 1981, 149)

Εικόνα 40. Γιούχτας. Χάλκινος διπλός πέλεκυς από το βωμό (Karetsou 1981, 148)

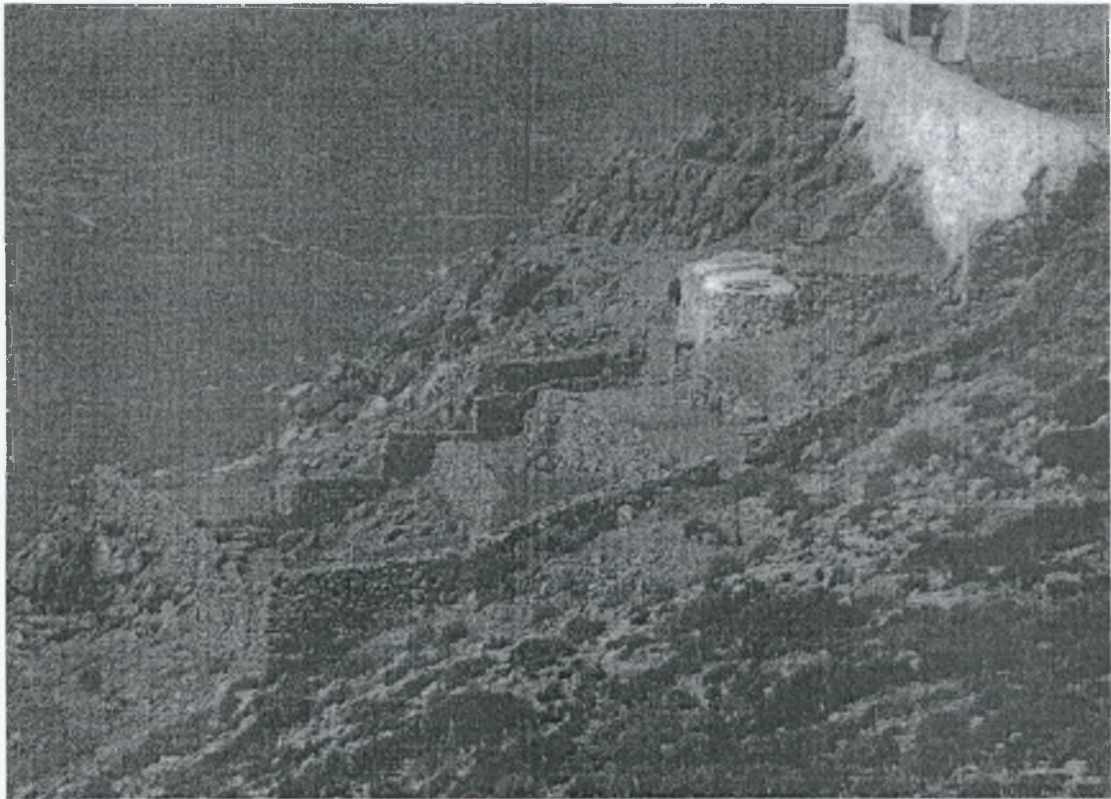

Εικόνα 41. Γιούχτας. Κέρνος από πορόλιθο (Karetsou 1981, 148)

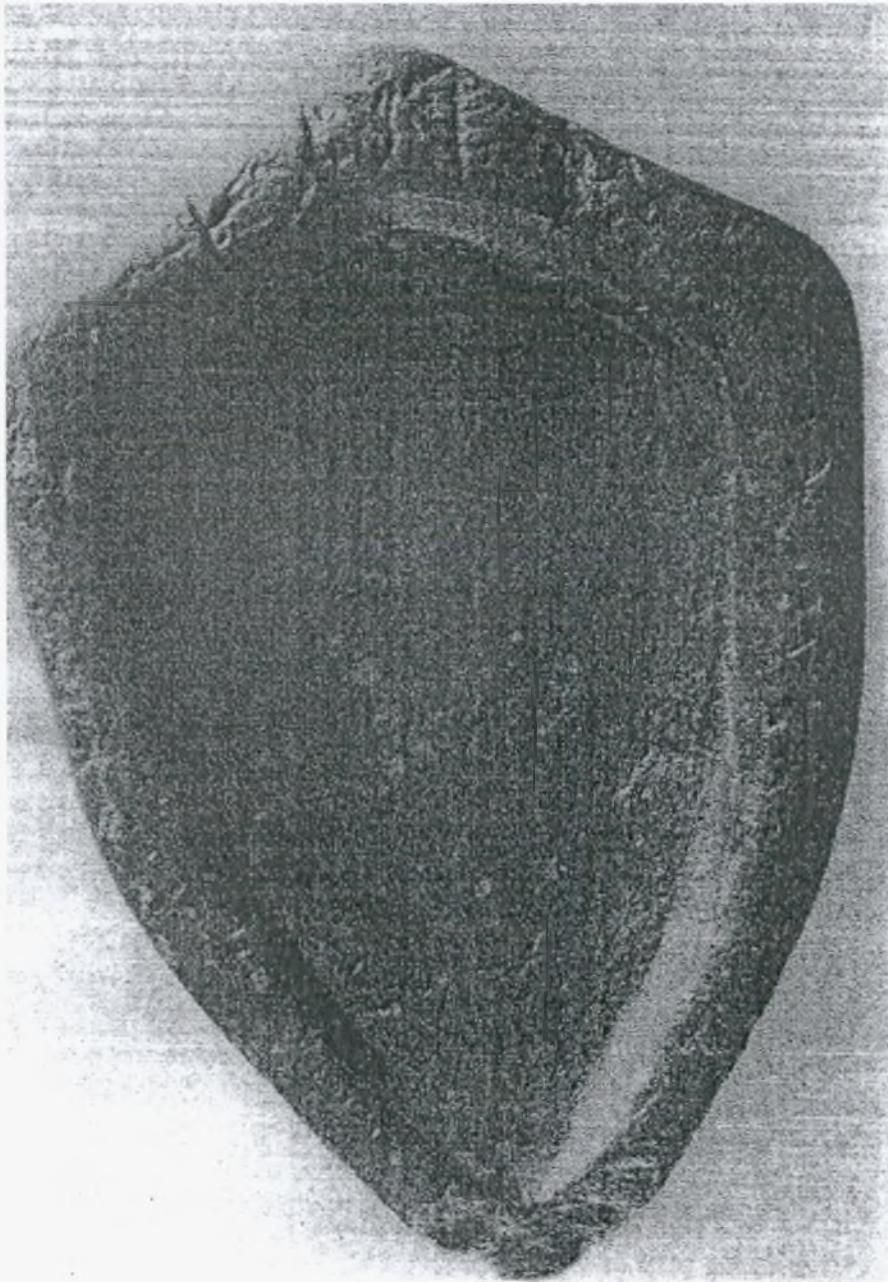

Εικόνα 42.

Γιούχτας. Ανδρικό ειδώλιο λατρευτή. (Karetsou 1981, 150)

Εικόνα 43. Κύθηρα. Άποψη της θέσης Αγ. Γεώργιος από ανατολικά. (Sakellarakis 1996, PLATE 14 (a))

Εικόνα 44. Κύθηρα. Ενεπίγραφο σκεύος από στεατίτη(Sakellarakis 1996, PLATE 14 (b))

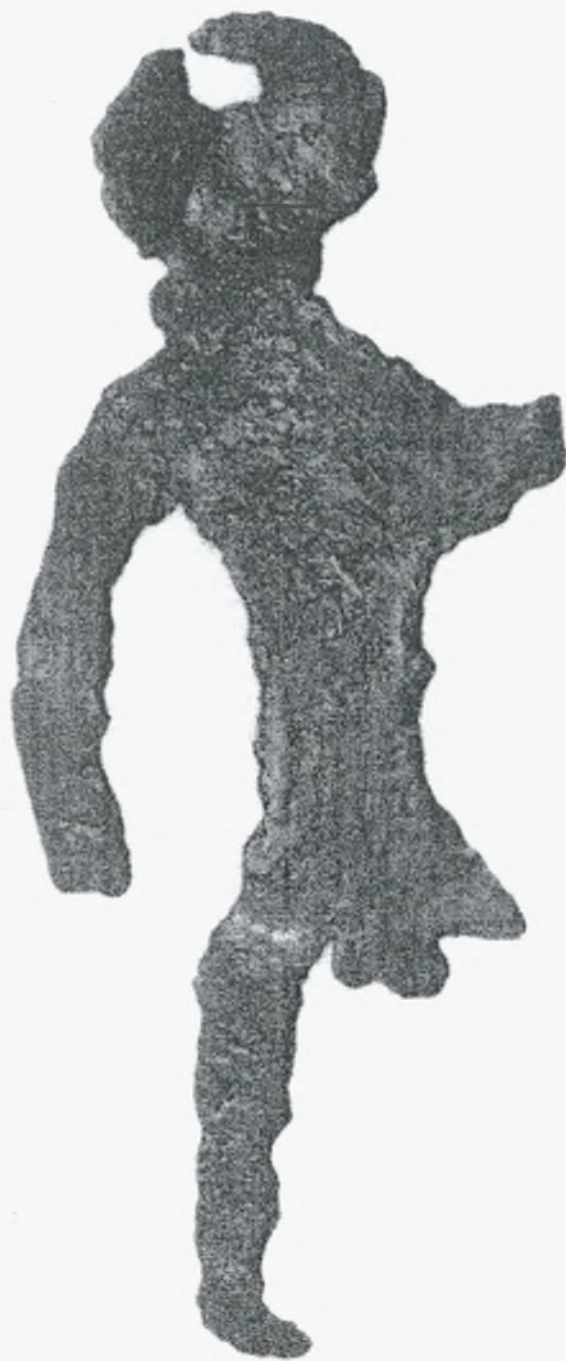
Εικόνα 45. Κύθηρα. Κάτω τμήμα ανδρικού ειδωλίου. (Sakellarakis 1996, PLATE 15(c))

Εικόνα 46. Κύθηρα. Τμήμα από λίθινη τράπεζα προσφορών(πάνω) και πήλινη λύχνος(κάτω)(Sakellarakis 1996,PLATE 15 (b), (d))

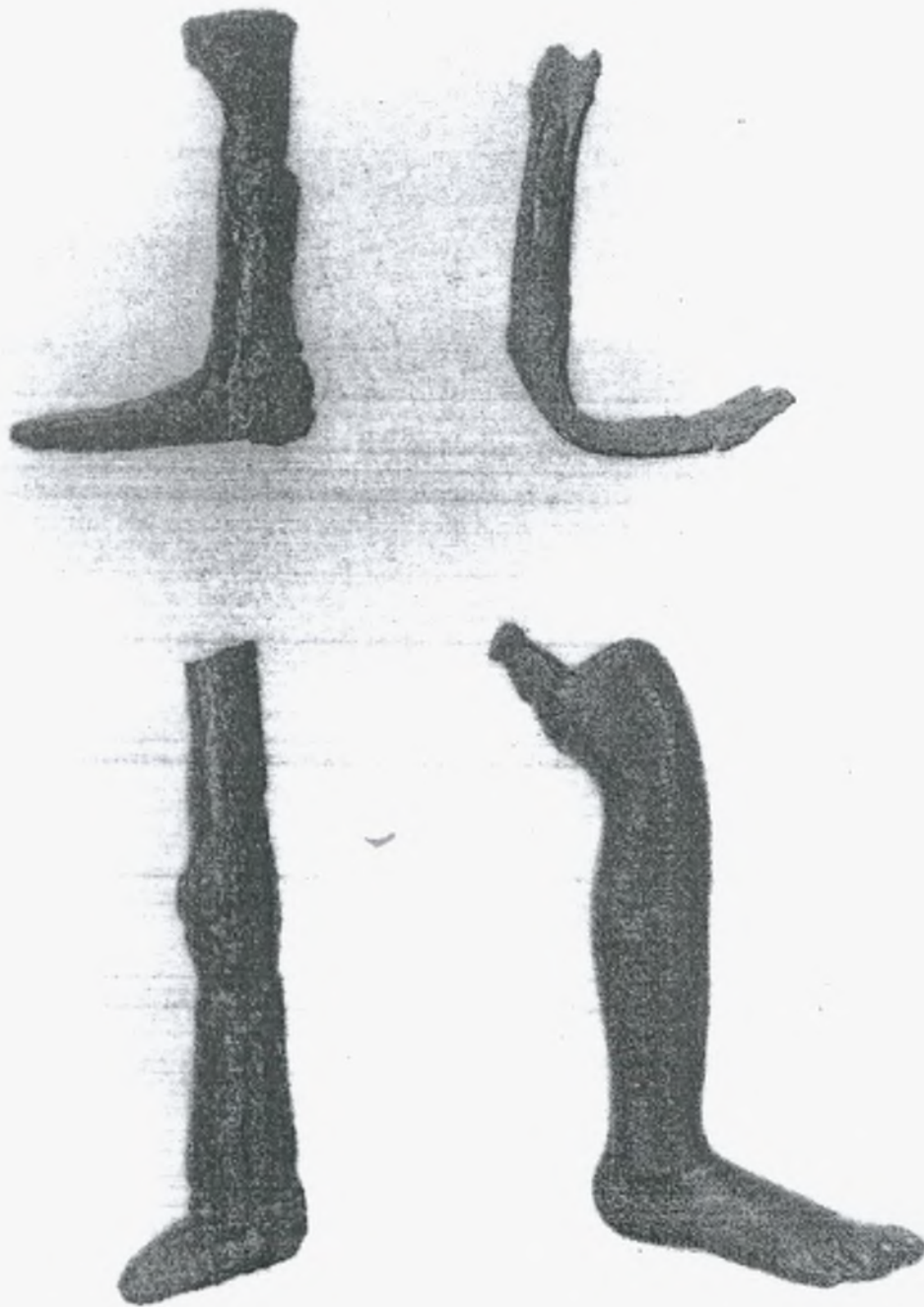
Εικόνα 47. Κύθηρα. Χάλκινο αναθηματικό χέρι. (Sakellarakis 1996, PLATE 17 (c))

λ)

Εικόνα 48. Κύθηρα. Χάλκινο αναθηματικό ειδώλιο λατρευτή. (Sakellarakis 1996, PLATE 17(d))

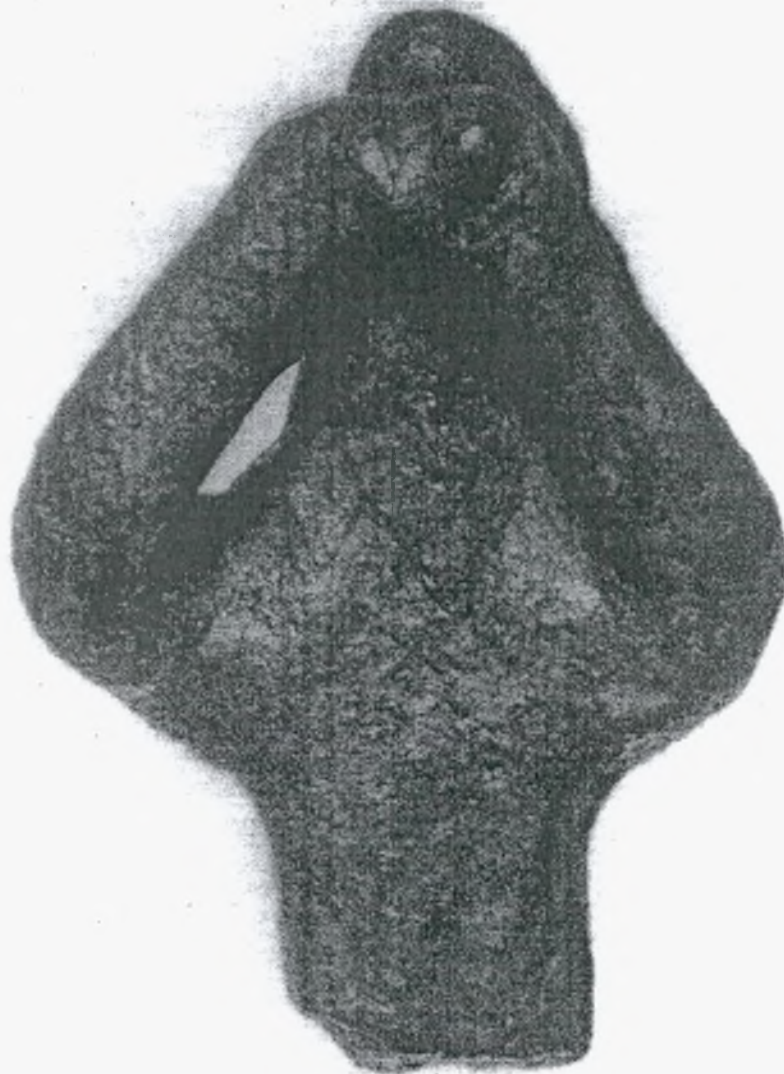
Εικόνα 49. Κύθηρα. Χάλκινα αναθηματικά κάτω άκρα. (Sakellarakis 1996, Plate 17 (a))

Εικόνα 50. Κύθηρα. Χάλκινα αναθηματικά κάτω άκρα.(Sakellarakis 1996, PLATE 17 (b))

Εικόνα 51. Κύθηρα. Άνω τμήμα χάλκινου ανδρικού ειδωλίου. (Sakellarakis 1996, PLATE 16 (a))

Εικόνα 52. Κύθηρα. Άνω τμήμα χάλκινου γυναικείου ειδωλίου. (Sakellarakis 1996, PLATE 16 (c))

Εικόνα 53. Κύθηρα. Κάτω τμήμα χάλκινου ανδρικού ειδωλίου με οπή ανάρτησης.(Sakellarakis 1996, PLATE 16 (d))

Εικόνα 54.

Κύθηρα. Χάλκινο γυναικείο ειδώλιο. (Sakellarakis 1996, PLATE 16 (b))

Εικόνα 55. Σπήλαιο Σκοτεινό. Χάλκινο ανδρικό ειδώλιο. (Rutkowski 1986, 61)

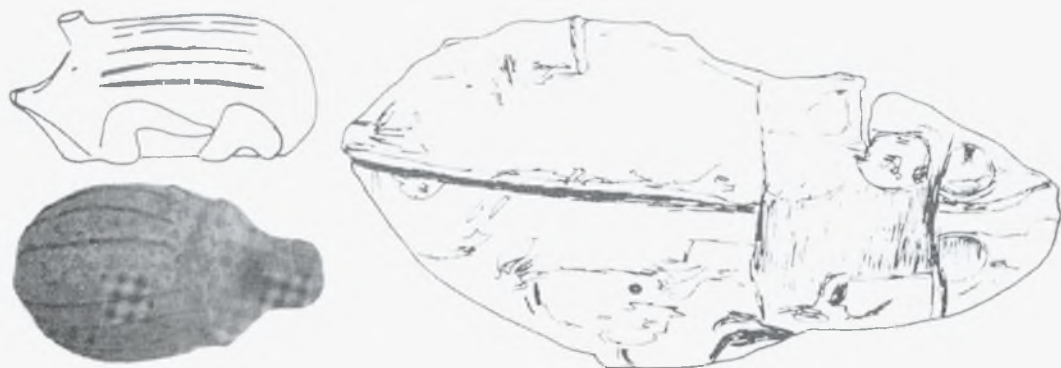
Εικόνα 56. Σπήλαιο Πατσό. Χάλκινο ειδώλιο. (Rutkowski 1986, 60)

Εικόνα 57. Σπήλαιο Πατσό. Χάλκινο ειδώλιο αιγάγρου.(Rutkowski 1986, 60)

Εικόνα 58. Σπήλαιο Πατσό. Χάλκινο ειδώλιο λατρευτή. (Rutkowski 1986, 60)

Εικόνα 59. Σκαραβαίοι *copris hispanus*. Πάνω αριστερά από τον Προφήτη Ηλία (σχέδιο), κάτω αριστερά πήλινος σκαραβαίος από το Πισκοκέφαλο και δεξιά από το Γιούχτα(σχέδιο) (Rutkowski 1986, 88)

Εικόνα 60. Ειδώλια λατρευτών από ιερά κορυφής. (Rutkowski 1986, 86)

Εικόνα 61. Τραόσταλος. Γυναικείο ειδώλιο καθιστής μορφής που παρουσιάζει ελεφαντίαση στο ένα άκρο (Rutkowski 1986, 86)

Εικόνα 62. Γιούχτας. Πήλινα ζωόμορφα ειδώλια (Karetsou 1981, 150)

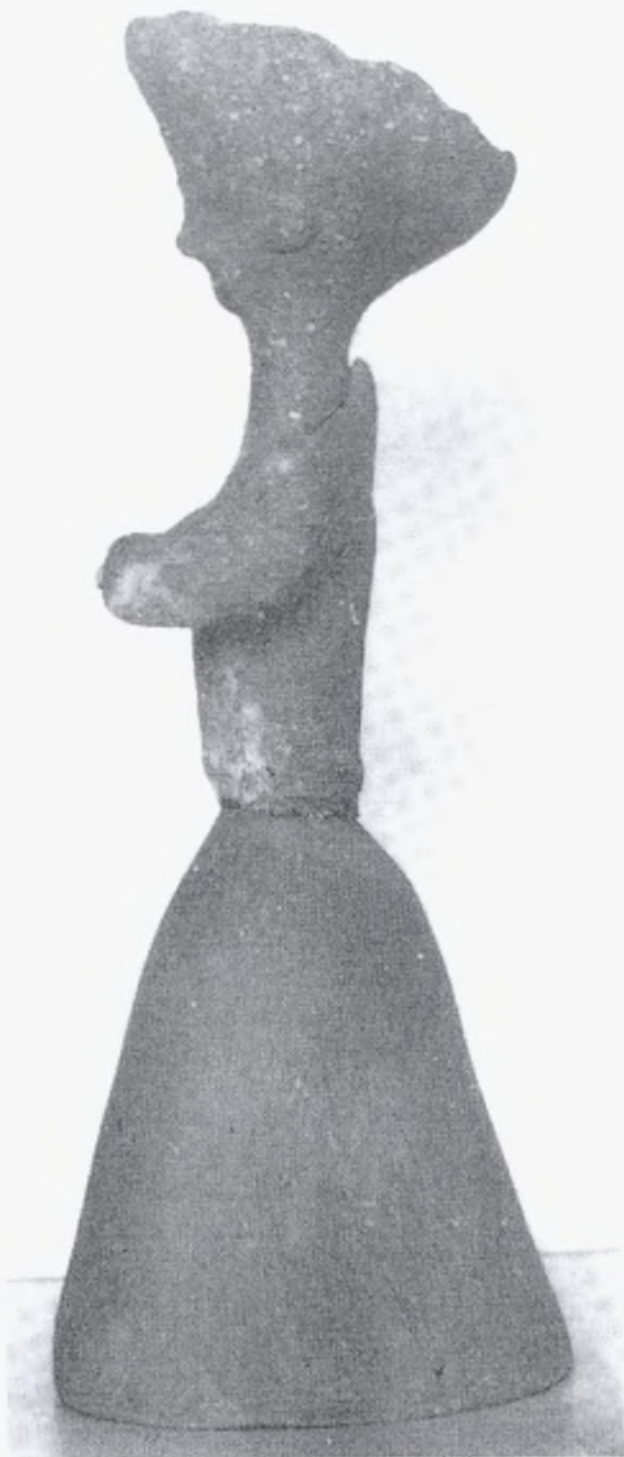
Γυναικείο ειδώλιο. (Rutkowski 1986, 85)

Εικόνα 63. Πετσοφάς.

ειδώλιο. (Rutkowski 1986, 85)

Εικόνα 64. Πετσοφάς. Ανδρικό

ειδώλιο. (Rutkowski 1986, 85)

Εικόνα 65. Πετσοφάς, Γυναικείο

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

004000074361